

MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Kültür Dünyamızın Mimarları III

Editör:
Ekrem AYAN

MUĞLA
2021

MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

KÜLTÜR DÜNYAMIZIN MİMARLARI III

Editör
Doç.Dr. Ekrem AYAN

Muğla
2021

“Bu eserin dil ve bilim bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.”

© 2021, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Tüm Hakları Saklıdır.

Son kullanıcılar, telif hakkı yasaları çerçevesinde, bu çalışmayı çevrimiçi olarak okuyabilir, indirebilir, yazdırabilir ve atıf göstermek şartı ile bireysel olarak kopyalayabilir.

Hiçbir şekilde ticari amaçla çoğaltılamaz, dağıtılamaz, kaynak göstermeden alıntı yapılamaz.

Yayın Kodu: 7008 K 21 003 143

ISBN 978-605-4397-83-9

Yayıma hazırlayan ve Kapak Tasarım
Ahmed Ünal BOZYER

CIP DATA

*Kültür dünyamızın mimarları iii / editör Ekrem Ayan.-
Muğla : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2021.
V, 87 sayfa ; 22 cm.
ISBN 978-605-4397-83-9
1. Alimler—Biyografi. I. Ayan, Ekrem.
CT3990.A2 K847 2021*

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınevi Sertifika No: 45335

SUNUŞ

Milletleri ayakta tutan değerlerin başında onları diğer milletlerden ayırt eden millî kültürleri gelir. Tarih boyunca pekçok devletin kurucusu olan Türkler, aynı zamanda dünya kültürünün ve medeniyetinin gelişmesinde önemli katkıları olmuş milletlerden biridir. Bu bağlamda Türk milleti tarih boyunca küresel ölçekte birçok şahsiyet yetiştirmiş ve onları ortaya koydukları eserler dünya medeniyetine önemli katkılar sunmuştur. Bu büyük insanlarla ve eserlerle ilgili olarak yapılan akademik çalışmalar, onların daha iyi tanınmasını sağlayacaktır. Her bir çalışma, kültür dünyamızın mimarları olan bu şahsiyet ve eserlerin aynı zamanda yaşatılması anlamına gelmektedir. İşte bu bağlamda, üniversitelerin önemli misyonlarından biri de milletimizin tarih içinde geliştirmiş olduğu kültürel kodları ortaya çıkarmak, onları çağdaş okumalarla yeniden yorumlayarak evrensel bilgi sistemine dahil etmektir. İşte bu amaçla Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi olarak son üç yıldır “Kültür Dünyamızın Mimarları” adlı bir dizi etkinlik yapmaktayız.

2020 ve 2021 yıllarında insanlık olarak tarihin en büyük küresel salgınlarından biri olan COVID 19 salgınına maruz kaldı. Bu salgın, hayatın birçok alanını olduğu gibi eğitim-öğretim faaliyetleri ve bilimsel çalışmaları da aksattı. Bu süreçte söz konusu toplantılarımızı video konferans yöntemiyle gerçekleştirmek zorunda kaldık. Toplantılarımıza olan büyük bir katılım ve ilgi, bu çalışmaların kitaplaşmasını gerektirdiği fikrini de doğurdu. Kitabın ortaya çıkmasında bu heyecan, ilgili ve katılım çok etkili oldu.

“Kültür Dünyamızın Mimarları III” toplantımızı 2020 yılında yukarıda sözünü ettiğimiz salgın nedeniyle video konferans yöntemiyle yaptık. Bu toplantılarda Fakültemizde görev yapan hocalarımız kültür dünyamızın önemli değerlerini çeşitli yönleriyle ele aldılar. Yazıtının dikilişinin 1300. yılında büyük Türk devlet adamı Bilge Tonyukuk’u Prof. Dr. Ali AKAR değerlendirdi. 2020 yılında 175. doğum yılını kutladığımız Kazak Türklerinin bilge şairi Abay’ı Dr. Öğr. Üyesi Ali Abbas ÇINAR kendi yazdığı şiirlerle anlattı. Dünyada “ikinci evrensel

bilge” olarak tanınan büyük Türk düşünürü Farabî’yi Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR ve Arş. Gör. Seçil ÖZDEMİR anlattılar. Prof. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ ve Doç. Dr. Ekrem AYAN, Türk-İslam düşüncesinin büyük eseri *Atebetü’l-Hakâyık*’daki dinî ve kültürel görüşleri felsefi ve ahlaki yönden analiz ettiler. Dr. Öğr. Üyesi Ali Abbas ÇINAR, vefatının 700. yılında ülkemizde ve dünyada anılan büyük Türk dervişi ve şairi Yunus Emre’nin şiir dünyasını Allah, çevre ve insan kavramları etrafında ele aldı... Meslektaşlarıma vermiş oldukları bu değerli katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.

Kitabın editörlüğünü üstlenen Doç. Dr. Ekrem AYAN’a, dizgi, kapak tasarımı ve mizanpajını düzenleyen Dekan Yardımcımız Dr. Öğr. Üyesi Ünal BOZYER’e, yayımını hazırlayan Kütüphane Daire Başkanımız Kürşat ERİŞTİ’ye ve kitabın yayımlanmasını sağlayan Rektörümüz Prof. Dr. Hüseyin ÇİÇEK’e teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Ali AKAR
Edebiyat Fakültesi Dekan V.

İÇİNDEKİLER

Sunuş	III
Yazılı Türk Edebiyatının İlk Büyük Metni Tonyukuk Yazıtı Ali AKAR	1
Fârâbî Bilgeliğinin Türk Dünyasına Yansımaları Hüseyin Gazi TOPDEMİR	9
Medeniyet Kurucu Değerler: Bilgi ve Ahlâk (Atabetü'l Hakâyık Okumasına Giriş) Sebahattin ÇEVİKBAŞ	23
Yunus Emre'nin Aşkı: Allah, İnsan ve Çevre Ali Abbas ÇINAR	37
Orhon ve Abay'dan Gelen Sese Ses ve Bir Nefes Ali Abbas ÇINAR	55
12. Yüzyılda Ahlak Kitabı Atabetü'l Hakâyık Ekrem AYAN	65
Fârâbî'nin Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme Seçil ÖZDEMİR	73

YAZILI TÜRK EDEBİYATININ İLK BÜYÜK METNİ TONYUKUK YAZITI

Ali AKAR *

Tonyukuk ve Yazıtı

II. Köktürk Kağanlığının kuruluşu ve kurumlaşmasında önemli roller üstlenen komutan ve devlet adamı Tonyukuk'un doğum tarihi ve yeri hakkındaki bilgiler karışıktır. Çin kaynaklarından verilen bilgilere göre Tonyukuk 645 civarında doğmuş olmalıdır. 630'lu yıllarda Çin yönetimi, Türk boy ve oymaklarını kontrol altında tutmak için Ordos bölgesine yerleştirmiştir. Tonyukuk buraya yerleştirilen Aşide boyuna mensuptur. Çin kültürü ve geleneklerini öğrenerek yetişen Tonyukuk, Türk kabilelerinin kontrol altında tutulması için görevlendirilmiştir.

682'de Kutluğ'un Çin'e isyanı etmesiyle onun yanında yer almış ve II. Köktürk Devletinin kuruluşunda önemli roller üstlenip askerî danışman ve "baga tarkan" olarak görev yapmıştır. Kutluk'un (İlteriş Kağan) 693'te ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kapgan Kağan döneminde de devletteki rolü devam etmiştir. Tonyukuk, İlteriş Kağan dönemindeki olduğu gibi bilgi ve tecrübesiyle Kapgan Kağan'la birlikte çalışmıştır. Kapgan Kağan'ın 716'da ölmesinden sonra yerine oğlu İnal Kağan geçmiştir. Bu sırada Tonyukuk, Köktürk sarayında görevli bir askerî danışman olarak görevliydi. İnal Kağan'ın birkaç aylık iktidarına İlteriş Kağan'ın küçük oğlu Köl Tigin bir saray darbesiyle son verince Tonyukuk da saraydan uzaklaştırılmış ve kendi kabilesinin bulunduğu Koşo Çaydam bölgesine giderek orada kendi adıyla bilinen ünlü yazıtını diktirmiştir. Tonyukuk'un saraydan uzaklaşması kısa sürmüş, birkaç yıl sonra da Bilge Kağan tarafından danışmanlık göreviyle Ötüken'e davet edilmiş ve ömrünün sonuna kadar bu görevini sürdürmüştür. Çin kaynaklarında Tonyukuk ile ilgili son kayıtlar 725 tarihine aittir. Bu tarihten sonra Tonyukuk'un hayatı hakkında bilgi sahibi değiliz. Bu yüzden onun ölüm tarihini 725 yahut ondan birkaç yıl sonra olarak tahmin ediyoruz.

Tonyukuk, kendi adına Koşo Çaydam'da diktirdiği yazıtında II. Köktürk Devleti döneminde devletin teşkilatlandırılmasında, savaşlardaki rolünü ve bu sırada yaşadığı olayları kendi ağzından anlatmıştır. Bu yönüyle söz konusu yazıtlar, Türk dilinin ilk askerî hatıratı hüviyetini taşımaktadır. Tonyukuk, iki taştan oluşan 62 satırlık metinde, Kutluk Devleti'nin kuruluşu, Oğuz seferi, Kırgız seferi, Çin seferleri, Soğd ve Demirkapı seferlerini anlatmış ve son bölümde de kendi deneyimleri ışığında birtakım öğütler vermiştir.

* Prof. Dr., MSKÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Tonyukuk Yazıtı, kağanlık yazıtlarına göre (Köl Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tes, Taryat Yazıtı) daha “sivil” bir metindir. Çünkü kağanlık yazıtlarında olaylar “resmî” bir bakış açısı ve üslupla anlatılmaktadır. Tonyukuk ise kendi yaşadığı dönemdeki olayları ve bunlardan çıkarılacak dersleri “bireysel” ve “öznel” bir bakış açısıyla ifade etmektedir. Bu yönüyle söz konusu metin “edebî” seviye kazanmıştır. Tonyukuk, yazıtında, bozkırın bilgisi ile Çin’de öğrendiği savaş kuramı bilgilerini birleştirerek olağanüstü bir metin ortaya koymuştur. Yazıt, bu yönüyle, bozkırda edinilmiş deneyimsel uygulamaları, Çin’de kazandığı bilgilerle birleştiren bir devlet adamının, bir komutanın ifadeleri olarak dünya diplomasi tarihinde ender metinlerden biridir. Bu yüzden Çinli elçiler ve tarih yazıcıları da Tonyukuk’u “bilge” olarak nitelemiş ve meşhur savaş kuramı filozofu Sun Tzu’ya benzetmişlerdir. Bu bakımdan Tonyukuk’un adının başındaki “bilge”lik sıfatını, kimliğinin ve kişiliğinin hakiki bir parçası olarak kabul etmek gerekir.

Bir Edebî Kanon Olarak Tonyukuk Yazıtı

Eski çağlardan itibaren Batı literatüründe önemli bir kavram olan kanon, esas itibarıyla ölçek, örnek, kural, tablo anlamlarına gelir (Assmann 2018: 116). Bu anlamlardan üçüncüsü olan norm Kanon, milletlerin dil, edebiyat, sanat ve uygarlık tarihlerinin temellerini oluşturan metinlere denir. Bunlar, aynı zamanda toplumların ulus haline dönüşmesi sürecinde önemli “değerler dizisi” olarak kabul edilirler. Bu yüzden, kanon metinler, ulus-devletlerin kuruluşunda ön plana çıkmıştır. Uluslar, bu metinler üzerinde kurgulanan duygularla milletin mitik yönünü yapılandırır. Fransız Devrimi’yle temelleri atılan modern ulus-devletler mitolojik tarihlerine ait kanon metinlerini, yaratılış anlatılarını yeniden keşfedip yeni devletlerini kültür tarihlerini bunlar üzerine yapılandırdılar. Bu dönemlerdeki kanon metinlerin başında ulusal destanlar gelir. *İlyada* ve *Odesa*, *Ramayana*, *Kalevela*, *Nibelungenleid*, *Bewolf*, *La Cid*, *Chasende Röland*, *İgor*, *Şehname*, *Şinto*, *Oğuz Kağan*, *Manas*, *Bozkurt*, *Ergenekon*... destanlarında yeni ulus devletin ortaya çıkışları ve tarihteki varoluş süreçlerini bu destanlardaki mitler içerisine oturtular.

Türklerin yazılı ve sözlü tarihinde yukarıdaki destanlar dışında pek çok kanon metin vardır. Bunların hepsini saymak mümkün değildir; burada, Moğolistan’da oluşturulan ilk yazılı metinlerden Cumhuriyet dönemindeki oluşturulanlara kadar Türk dilinin ve edebiyatının değerlendirilmesinde ölçü kabul edilen binlerce metin olduğunu söylemekle yetinelim. Bu metinlerin başında Tonyukuk Yazıtı’nı koyabiliriz.

Binlerce yıllık Türk tarihinin yazılı dönemi milattan önceki 4. yüzyıla kadar indirilebilse de bu dönemin asıl eserleri 8. yüzyıldan sonra verilmeye başlanmıştır. 682’de kurulan II. Köktürk Kağanlığı döneminde yazılmaya başlanan metinler Türkçenin derli toplu ilk metinleri olarak dil, edebiyat ve dil tarihimize geçmiştir. Bu eserlerin başlıcaları Köktürklerin ünlü devlet adamı ve komutanı Tonyukuk’un kendi adına 716-718 yılları arasında (Akar 2020: 48) diktirdiği Tonyukuk Yazıtı, Bilge Kağan’ın, 732 yılında kardeşi Köl Tigin adına ve

kendi adına oğlu Tengri Kağan tarafından 735'te diktirilen Bilge Kağan Yazıtı ile *Sine Usu, Tes ve Taryat Yazıtları* (Akar, 2019: 101, 121, 122). Bu dönemdeki metin bütünlüğü olan yazıtlardır.

Bunlar arasında Tonyukuk Yazıtı özel bir yer tutar. Bu yazıt, Moğolistan'ın Koşo Çaydam bölgesindeki Nalayh kasabası yakınlarında dikilmiş, Türk dilinin ve edebiyatının ilk yazılı belgelerinden biridir. Bu yazıtın dil ve kültür değeri, Köktürkçenin, dolayısıyla Köktürkçeden türeyen bütün Türk lehçe ve şivelerinin ilk belgelerinden biri olmasıdır. Bu yönüyle, metin Türk dili, edebiyatı ve kültürünün yazılı olan ilk kanonu sayılmalıdır. Çünkü bu Yazıt, günümüz Türk lehçe ve ağzlarının ilk başvuru kaynağıdır. Edebî sanatlarımızla ilk örneklerine yine bu Yazıt'ta buluruz. Türklerin hayat felsefesi, yaşayış tarzları ile ilgili olarak da bu Yazıt'a başvurmaktaız. İşte bu yönleriyle metni “yazılı” dönemin ilk kanonu kabul ediyoruz.

Peki Tonyukuk Yazıtı'nın kanon teşkil edecek dil, edebiyat ve kültürel hayata dair kanonik verileri nelerdir? Şimdi bunlara yakından bakalım

Eski Türkçe metinler içinde Tonyukuk Yazıtı'nın özel bir yeri vardır. Yukarıda söz ettiğimiz gibi bu yazıt “sivil” ve “öznel” ifadelerle yazılmış bir metindir. Bu yönüyle, metinde Eski Türkçenin dil özelliklerini, özellikle de dil kültürünü tespit etmek daha kolaydır. Zira bu metin bize bu yönüyle veriler sağlamaktadır.

Tonyukuk Yazıtı, Türk sözlü dil geleneğini tespit etmede ilk halka görevini görmektedir. Yazılı dönemin öncesinde binlerce yıl boyunca Türk toplulukları sözlü dille anlaşmışlar, bu dille duygu ve düşünce ifade etmişler; iletişimlerini sağlamışlardır. Türkler arasında yazılı kültürün yaygınlaşmasından sonra da bu dilin özelliklerini bütün metinlerimizde yoğun olarak tespit etmek mümkündür.

Türk sözlü dilinin ilk özelliklerini yansıtan bu yazıttaki Türkçe nasıl bir Türkçeydi? Bunu hangi yolla ve yöntemle tespit edebiliriz?

Bu soruların cevabı için Yazıt'a yakından bakmak gerekiyor...

1. Tonyukuk Yazıtının Dil Bakımından Kanonik Değeri

Tonyukuk Yazıtı Türk dilinin tarihî dilbilgisi özelliklerinin yazılı olduğu ve dilbilgisel bakımdan bütünlük gösteren ilk kanon metindir.

Yazıtta yapı bilgisi bakımından da 8. yüzyıl Türkçesi ile ilgili önemli ipuçları edinmek mümkün görünmektedir. İsim çekimi, ayrılma ve yönelme hali dışında tamamen oturmuş durumdadır. Bu iki hal diğer Yazıtlarda olduğu gibi +DA ekiyle karşılaşılır: *yérinte* “ülkesinde” [3], *kanta* “kağandan” [33].

Günümüz Türk lehçelerinde kullanılan birçok yapım ekinin ilk örneklerine Tonyukuk Yazıtı'nda rastlarız.

{+sıız+} *kalısız* “tümüyle” [30], {+llk+} *yarlıkaduk* “buyurduğu” [40], {+llG+}, *kaganlıg* “kağanlı” [56], {+çl+} *yérçi* “kılavuz” [23], {+klınyA}

azkinya “azıcık” [9], {+Ak+} *kölekin* “gölcüğü ile” [15], {+AgUn+} *üçegün* “üçü birlikte” [21], {-l)G+} *bilig* “bilgi” [6], {-slk+} *udısıkım* “uyuyasım” [12], *olursıkım* “oturasım” [12], {-gllk+} *topulguluk* “delmek” [13], {-GA+} *bilge* “bilge” [7], {-r-} *kelürti* “getirdi” [36], {+(l)k-} *taşıkı* “çıktı” [33], {+lA-} *sületdim* “asker sevk ettirdim” [43].

Türk dilinin isim çekim eklerinin de erken dönemde oluşmaya başladığını yine Tonyukuk Yazıtı’nda tespit ediyoruz.

{-lAr} çokluk eki Tonyukuk Yazıtı’nda bir örnekte görülür.

begler “beyler” II/B-36

İyelik eklerinin hemen hemen bütün şahıslar için çekimine rastlanır:

{+m} *kaganımın* “kağanımla” [53], {+ñ} *köñlüñçe* “gönlünce, dilediğin gibi” [32], {+(s)l} *ülügi* “bölüğü” [4], {+mlz} *yagımız* “düşmanlarımız” [8], {+lArI} *begleri* “onların beyleri” [42]

Yazıtta hâl eklerinin de oluştuğunu görüyoruz.

{+(X)g} *oguzug* “Oğuzları” [7], {+(l)n} *kanın* “hanını” [2], {+nl} *bizni* “bizi” [20], {+GA} *tabgaçka* “Çin’e” [1], {+A} *üze* “üzerine” [9], {+DA} *ıradka* “uzakta” [5], *kanta* “kağandan” [33], {+(l)n} *yolsızın* “yolsuz olarak” [35], {+çA} *kööñlüñçe* “gönlünce, dilediğin gibi” [32] {+gArU} / {+rA} *kagangaru* “kağana doğru” [33]

Tonyukuk Yazıtı’nda Türk dilinin ilk yazılı zaman çekimlerini görürüz. Bu ekler, zaman içinde küçük ses ve görev değişimlerine uğrasa da günümüz Türk lehçe ve ağızlarında büyük ölçüde aynı şekilde kullanılmaktadır.

{-DI} *kılıntım* “doğdum” [1] {-mlş}, *taşıkımış* “sefere çıkmış” [30] I/K-6{-lR/Ur} *kelür* “gelir” [32] I/K-8, {-mAz} *kelmez erser* “gelmezse” [32] I/K-8.

Geniş zaman ekleri aşağıdaki örneklerde şimdiki zaman görevinde kullanılmıştır: *kara kumug olurur értimiz* “Kara Kum’da yaşıyorduk” [7]

{-Daçl} *ölürteçi* “öldürecektir” [10], {-AyIn} *yoglatayın* “cenaze törenini yaptırayım” [31], {-Allm} *yanalım* “dönelim” [37], {-sAr} *kazganmasar* “kazanmasa” [54], {-ø} *basıtma* “baskına uğratma” [34], {-gıl} *urgıl* “vur, yerleştir!” [34] I/K-10, *aygıl* “söyle!” [5] I/B-5, {-zUn/zu} *yarlıkazu* “esirgesin” [53], {-(u)ñ} *oluruñ* “oturun” [34]

Türk dilinin söz diziminde önemli bir yer tutan sıfat-fiiller ve zarf-fiiller Tonyukuk Yazıtı’nda çokça kullanılmıştır. Bu yapılar hem cümleye esneklik kazandırmış, hem de analitik düşünceleri ifade etmede dile semantik imkân kazandırmıştır.

{-mlş} *tegmış idi yok* “hiç değmişliği yok”, {-dUk}: *bêrdük için* “verdiği için” [6], {-gmA}: *aytıgma* “denilen” [44] II, {-Daçl}: *kelteçimiz*

“gelecek olan askerimiz” [14], {-l/-U}: *udı* “kovalayarak” [41] II/B-6, {- (X)p}: *éşidip* “işitip, duyup” [33] {-Xn}: *téyin* “diye” [34], {-A}: *aşa* “aşarak” [37], {-klI}: *érkli* “iken” [8], {-Gall}: *topulgalı* “delinmesi” [13], {-mAtlı}: *udımatı* “uyumadan” [51], {-ÇA}: *yugurça* “yoğururcasına” [26]

2. Tonyukuk Yazıtının Edebiyat Bakımından Kanonik Değeri

Tonyukuk Yazıtı, Türk edebiyatının üslup özelliklerini derli toplu olarak tespit ettiğimiz ilk yazılı kanondur. Metinde önemli sayıda soyut söz, eş anlamlı sözler, çok anlamlı sözler, birleşik fiiller, kalıp sözler, savaş ve diplomasi alanına ait terim ve kavramlar bulunmaktadır.

Yazıtta, *alkın*- “mahvolmak, ölmek” [3], *tenri* [2], *ötünmek* “arz etmek” [12], *yükünmek* “boyun eğmek, itaat etmek” [28]... gibi çok sayıda soyut söz vardır. Bunlar, Türk dilinin 8. yüzyılda belli bir kavram zenginliğine ve ifade imkânına kavuşmuş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Metinde, dilin işlenmişliğini gösteren *küçlög* [20] // *alp* [38] “güçlü, yiğit” gibi çok sayıda sözcük vardır.

Dilin gelişmişliği için önemli göstergelerden biri olan çok anlamlı sözler de Tonyukuk Yazıtı’nda tespit edilebilmektedir. Bu sözler, Türk dilinin o çağda, soyutlama, öğretilme yapmış olduğunu gösterir. Örneğin, *kör*- fiili hem bakmak, hem de bağımlı olmak anlamlarında kullanılmıştır.

kör- “bakmak; bağılı olmak” [32]

Dildeki söz varlığının önemli işaretlerinden biri de birleşik fiillerdir. Bu sözler, dilin “hareket” imkânlarını gösteren sözlerdir. Esasen bir fiil dili olan Türk dilinde bu anlamda çok sayıda birleşik fiil yer alır. Tonyukuk Yazıtı’nda da bunların bir bölümü görülür. Bunlar, hareketin zamanını, tarzını, şartını gösterirler.

yélü ber- “hızla gitmek”, [27], *éşidü bér*- “iştirivermek” [15], *uka bas*- “uykuda baskına uğratmak” [27], *olurur er*- “ikamet etmek” [7]

Tonyukuk Yazıtı’nda birtakım savaş ve diplomasi terimlerine de rastlanır. Bunlar, Türklerin 8. yüzyıldaki toplumsal yaşayış tarzlarını gösterdikleri gibi Türk savaş tarihi bakımından da önemli ipuçları vermektedir.

kan “hükümdar” [2], *içikmek* “tutsak olmak” [2], *atlıg* “atlı” [4], *yadag* “yaya, piyade” [4], *uduzmak* “takip etmek” [15], *çabış* “çavuş” [7], *yagı* “düşman” [8], *körüg* “haberci, casus” [8]...

3. Tonyukuk Yazıtının Etnoloji Bakımından Kanonik Değeri

Tonyukuk Yazıtı, Türklerin hayata bakış açılarını, yaşayış tarzlarını, olay ve olguları anlamlandırma biçimlerini gösteren ilk yazılı metindir. Bu yönüyle Yazıtı Türk etnoloji kanonu olarak nitelemekteyiz. Tonyukuk, kendisinin kaleme aldığı bu metinde yer yer tarihî anlatının dışına çıkarak olayları algılama ve yaşama dair

önemli bilgilendirmelerde bulunur. Metnin birçok yerinde, özellikle Batı seferinin anlatıldığı bölümde bunu açıkça görmek mümkündür. Köktürklerin, Türk olmayan halklar savaşmaya çalışırken Oğuzlar ve Kırgızların da onlara başkaldırmaları karşısında söylemiş olduğu bir atasözü/kalıp söz, Türklerin “iç” ihanet karşısındaki tavır ve tutumlarını göstermesi bakımından önemlidir: *için taşın tutmuş teg* “İçi dışını kuşatmış, kontrol altına almış gibi” [13]. Buradaki “iç” ve “dış” karşılaştırması, siyasi ve felsefi olarak o dönem Türklerinde dil ve kültür birliği gösteren “ulus”u açıkça vurgulamaktadır. Çünkü Tonyukuk, “iç” olarak Kırgızları ve Oğuzları görmektedir.

Metinde bununla ilgili olarak ikinci örnek Türklerin gündelik hayatlarındaki önemli kavramlar hakkında ipuçları vermektedir. Bilindiği gibi Türklerde savaş, bir hayat tarzı, hatta sanat olarak algılanır. Savaşta yenilmek de bu algıya bağlı olarak kişiyi psikolojik olarak çok etkileyen en utanç verici durumdur. Batı seferinde düşmanların çokluğu karşısında savaşmaya pek gönüllü olmayan komutanlar Tonyukuk’a *arığ ubutı yég* “Temiz(in, savaşmamışın) utancı (savaşıp yenilenin utancından) iyidir.” [37] atasözünü söylerler. Bu ifade, o dönemde Türkler arasında “savaş”ın mutlak zaferle sonuçlanmasını gurur ve mutluluk, savaşıp yenilmeyi ise mutlak utanç olarak görmektedir.

Türklerin 8. yüzyıldaki yaşam tarzı hakkında da ilk ipuçlarını bu kanonik metinde görürüz. Tonyukuk, Türklerin göçebe olarak yaşadıklarını, temel beslenme kaynaklarının avcılık ve hayvancılık olduğunu *kéyik yéyü tabışgan yeyü olurur ertimiz bodun boguzı tok érti yagımız tegre uçuk teg erti biz es teg ertimiz* “Geyik yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın boğazı toktu. Düşmanımız çevremizdeki yırtıcı kuşlar, biz ise onların ortasında pay gibiydik.” [8] cümlesiyle dile getirmektedir. Yazıt’ta bozkır toplumların hayvanlar dünyasını gözlemlemesini ve bunlardan yaşama dair veriler çıkardıklarını da tespit ediyoruz. Tonyukuk, *toruk bukalı semiz bukalı irakta bilser semiz buka toruk buka tiyin bilmez ermiş* “Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta (iken) hangisinin semiz boğa hangisinin zayıf boğa olduğu bilinmezmiş” (T I-5-6) atasözünde de Tonyukuk, Türk milletinin binlerce yıl hayvanları gözlemleyen, onların davranışlarından hayata uyarlamaktadır.

Tonyukuk Yazıtı, 8. yüzyıldaki Türk boylarıyla diğer halklar arasındaki ilişkiler hakkında da bilgiler veren ilk metindir. Bu çağda, Türk boyları kendi aralarında ve Çinliler, Moğollar, Koreliler, Tibetliler hatta Farslar ve Araplarla da mücadele etmektedir. İşte bu ortamı Tonyukuk Yazıtı’nda onun dilinden şu cümleyle öğreniyoruz: *yagımız tegre uçuk teg erti biz es teg ertimiz* “Düşmanımız çevremizdeki yırtıcı kuşlar, biz ise onların ortasında pay gibiydik.” [8]

Türk devlet teşkilatında kağana ve devlet yetkilerinin en önemli görevleri halkın (bodun) güven ve huzur ortamında yaşamasıdır. Kağanlar, yabgular, komutanlar, beyler hepsi bundan sorumludurlar. Tonyukuk Yazıtı’nda devlet yetkililerine yüklenen bu görev işlenmiş bir söz kalıbında şöyle dile getirilmiştir: *bu türk bodun ara yaraklıg yagıg yêltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim* “Bu

Türk halkı arasında silahlı düşman koşturmadım, (kuyruğu) düğümlü atları koşturmadım” [54].

Sonuç

Bilge Tonyukuk, Türk diplomasi ve savaş tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Tonyukuk’un kendisinin kaleme aldığı ve kendi adıyla bilinen yazıt da Türk dilinin ilk büyük ve kapsamlı yazılı metnidir. Metin, dil bakımından Türk dilinin gramer özelliklerinin tam olarak gösterildiği ilk yazıt olarak Türk dilbilgisinin kanonudur. *Tonyukuk Yazıtı*’nda Türkçenin ilk üslup özelliklerini de açıkça görmek mümkündür. Satır aralarında Türk etnolojisinin okunabildiği metin, yazılı ilk Türk etnolojik kanonu kabul edilmelidir.

Kaynaklar

AKAR, Ali, (2017), “Köktürk Yazıtlarında Sözlü Kültür İzleri”, *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, (Yayın Kurulu: Osman F. Sertkaya, Süer Eker, Hatice Şirin, Erdem Uçar), Uluslararası Türk Akademisi Yayınları, İstanbul, s. 61-73.

AKAR, Ali, (2019), “Hayat > Zihin > Dil İlişkileri Bakımından Türkçe Kelimeler”, *X. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, (Editörler: Prof. Dr. Ferruh AĞCA, Doç. Dr. Adem KOÇ), Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, s. 36-40.

AKAR, Ali, (2018), *Türk Dili Tarihi, Dönem-Eser-Bibliyografi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

AKAR, Ali, (2020), *Bilge Tonyukuk Yazıtı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

AKSAN, Doğan, (2000), *En Eski Türkçenin İzlerinde-Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatıldığı Gerçekler*, Simurg Yayınları, İstanbul.

ALYILMAZ, Cengiz, (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara.

ASSMANN, Jan, (2018), *Kültürel Bellek, Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

AYDIN, Erhan, (2019), *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, Kronik Yayınları, İstanbul.

ERCİLASON, Ahmet Bican, (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

ERGİN, Muharrem, (1970), *Orhun Abideleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

GABAIN, A. von, (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet AKALIN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

GÖMEÇ, Sadettin, (2012), *Dişi Kurdun Çocukları-Türk Tarihinin Kahramanları*, Berikan Yayınları, Ankara.

GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, (Çev.: Dr. M. Reşat UZMEN), Ötüken Yayınları, İstanbul.

GUMİLËV, L. N., (1999), *Eski Türkler*, (Çev.: D. Ahsen BATUR) Birleşik Yayıncılık, İstanbul.

ORKUN, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul.

RYBATZKI, Volker, (1997), *Die Toñyuquq-Inschrift*, Studio Uralo-Altaica: 40, Szeged, (Hungary)

SPRENGLING, Martin, (1987), “Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri”, (Çev.: Mehmet İnhan), *Erdem*, C. II, S. 6, Eylül 1986, (Baskı Şubat 1987) s. 717-727) (Makalenin orijinal yayını: “Tonyukuk’s Epitaph: An Old Turkish Masterpiece”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, C. 56, S. I (Ocak 1939), s. 1 vd)

TAŞAĞIL, Ahmet, (2014), *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2. Baskı)

TEKİN, Talat, (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara.

TEKİN, Talat, (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.

FÂRÂBÎ BİLGELİĞİNİN TÜRK DÜNYASINA YANSIMALARI*

Hüseyin *Gazi* TOPDEMİR**

Giriş

Klasik dönem olarak adlandırdığımız sekizinci ve on ikinci yüzyıllar arasında İslâm dünyasında Bağdat merkezli olarak ortaya çıkan entelektüel başarının mahiyetine ilişkin çok sayıda araştırma yapıldığı herkesçe bilinen bir husustur. Özellikle disiplinin kurucusu olan George Sarton'ın bilim tarihini akademik disiplin olarak üniversite programının bir parçası haline getirdikten ve büyük bir gayretle derlediği üç ciltlik *Bilim Tarihine Giriş*¹ başlıklı kitabını yayımladıktan sonra genelde bilim tarihine, özel olarak da İslâm dünyasında sözü edilen zaman aralığında olup bitenlere duyulan ilgi artmıştır. İlginin artmasına koşut olarak konunun, nesnel, yöntemli ve dönemsel koşulları gözetilerek hak ettiği bir biçimde araştırılacağı ve beraberinde başarının nedene dayalı açıklamasının yapılacağı beklentisi doğmuştur. Buna karşın, Bağdat merkezli entelektüel aydınlanmanın mahiyetini anlamaya yönelik araştırmalar beklenen derinlikte olmamış, başarının nesnel ve dönemsel koşullarını gözetken açıklaması yerine ya salt çeviri etkinliği yoluyla oluştuğunu savunan çok genel ya da bütünüyle İslâm dininin bilgiyi öven yönüne bağlayan dar bakış açısına sahip değerlendirmelerle yetinilmenin ötesine gidilememiştir. Oysa Bağdat merkezli gerçekleşen düşünce hareketi, programı, yöntemi, yöneteni ve paydaşları olan büyük bir düşünce hareketidir ve bu hareketin daha önceden ortaya çıkan ve *Grek Mucizesi* olarak adlandırılan parlak bilimsel ve düşünsel başarıyla ortak olan yönü zaten çeviriye dayanmasıdır. Grekler nasıl ki daha eski uygarlıkların mirasını alarak kendi düşünce dünyalarını inşa ettilerse, *Bağdat Mucizesi* de aynı şekilde

*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi ve Muğla Halkbilim Kültür ve Turizm Topluluğu tarafından 21 Ekim 2020 tarihinde düzenlenen Kültür Dünyamızın Mimarları başlıklı panelde yapılan konuşmanın genişletilmiş halidir.

**Prof.Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, topdemir@hotmail.com

¹ George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Vol. I, *From Homer to Omar Khayyam*, Baltimore, MD: Williams & Wilkins 1927; Vol. II, Part I-2, *From Rabbi Ben Ezra to Roger Bacon*, Baltimore, MD: Williams & Wilkins, 1931; Vol. III, Part I-2, *Science and Learning in the Fourteenth Century*, Baltimore, MD: Williams & Wilkins, 1948.

gerçekleşmiştir. Bunda tereddüt edecek bir şey olmadığı gibi, aksine bilim ve düşünce tarihi araştırmaları bugün artık açıkça hiçbir uygarlık başarısının mucizevî olarak doğmadığını, daima kendisinden önceki uygarlık mirasından beslenerek oluşup ve geliştiğini ortaya koymuştur. Öyleyse Bağdat merkezli entelektüel aydınlanmanın ışığı da önce dışarıdan gelmiştir. Devlet akli bu ışığın aydınlığında kendi ışığını oluşturacak kurumsal ve kuramsal alt yapıyı oluşturmuştur. Ben bu konuşmamda devlet aklının aydınlanmasını sağlayan başat unsurun Türk bilim ve düşün insanlarının Çayardı bölgesinden Bağdat'a taşıdıkları entelektüel birikim olduğundan hareketle, bu düşünce hareketinin yöneteni ve paydaşları arasındaki ilişkiye dayalı bir değerlendirmede bulunacağım. Bunu yaparken de önce sekizinci ve on ikinci yüzyıllar arasındaki beş yüz yıllık dönemde aslında neler olduğuna dikkat çekeceğim ve ardından da bu gelişmenin düşünce mimarlarının Türkler olduğunu Fârâbî özelinde göstermeyi deneyeceğim.

Tarihsel Art Alan: Yöneten ve Paydaş İlişkisi

Kaynaklarda yinelenen temel bir iddiayı dile getirerek denememe başlamak istiyorum: “İslâm dininin doğduğu sıralarda Arap coğrafyasında entelektüel kültür adına şiirden başka ne felsefe ne de bilim söz konusuydu.” Elbette her iddia kanıtlanmaya açık bir önermedir ve sözü edilen iddia da bu kuraldan arınık tutulamaz. İddia tarihi varlık sahasına ait olduğundan kanıtını da tarihi belgelere ve mümkünse tanıklıklara dayandırmak en çıkar yoldur. Bu bağlamda söz konusu edeceğimiz ilk tanıklık veya tarihi belge dönemin ünlü tarihçisi Belâzürî'nin ve Hz. Muhammed'in açıklamalarına dayandırarak ileri sürdüğünü söylediği düşünceleridir. Belâzürî, İslâm dinini Peygamberimiz ilan ettiği sıralarda Mekke'de okuma yazma bilen on yedi kişinin bulunduğunu belirtmekte ve Peygamberimizden şöyle bir hadis rivayet etmektedir: “Biz yazı yazmayı ve hesap yapmayı bilmeyen bir toplumuz. Ayların uzunluğunu ifade etmek için iki elimizin on parmağını üçer defa gösteririz...” (Sayılı, 1997, s. 8). Belâzürî'nin ifadesine çeşitli nedenlerle sıcak bakılmasa ve yeterli görülmesi bile, başka araştırmacıların yazılarına dayanarak da sözü edilen düşünceleri doğrulayıcı yönde kanaat oluşturmak mümkün görünmektedir. Klasik dönemde İslâm dünyasında söz konusu olduğu düşünülen kültürel durumu araştıran tarihçilerden biri olan matematik tarihçisi Julius Ruska, Belâzürî'yi doğrular yönde şöyle bir değerlendirmede bulunmakta, “Önemle ve ısrarla ifade

edilmelidir ki İnan'ın ve Roma'nın taşra vilayetlerine taşan Araplar ne hukuk bilimini ne de devlet yönetme sanatını hazır ve oluşmuş bir şekilde beraberlerinde getirmişlerdi; bilakis fethedilen ülkelerin yönetim metotlarını ve hukuk formlarını büyük ölçüde değiştirmeden aynen almak zorunda kalmışlardı” (Sezgin, 2008, s. 3) demektedir. Gelişmekte olan toplumların kendi kültürel formlarını oluştururken daha önceki kültürlerden ciddi ölçüde beslendiğini ve düşünsel mirası özümstedikleri ölçüde kendi özgün düşünce dünyalarını oluşturdukları bilinmektedir. Zaman içerisinde yereli aşacak şekilde evrensel nitelik kazanan, özellikle bilim, felsefe ve sanat başarılarının, bir medeniyet çevresinden diğerine aktarıldığını, bu yoldan bir uyanışın gerçekte olduğunu ve dolayısıyla aslında eski ve yeni medeniyetlerin “tefekür ile birbirlerine bağlandıklarını, bu kesintisiz bağın da çeviri hareketiyle (Ülken, 2020, s. vii) gerçekte olduğunu bilim ve düşünce tarihi araştırmaları açık ve seçik şekilde ortaya koymuştur. Bu hakikat konunun bir boyutudur ve ikinci boyutu ise kimler tarafından ve ne şekilde gerçekte edildiğinin analitik olarak irdelenmesidir.

Klasik dönemde gerçekte Bağdat merkezli entelektüel başarının kimler tarafından ve ne şekilde oluşturulduğu araştırıldığında, orada da benzer süreçlerin işlediğini söylemek yanlış olmayacağı gibi, başarının mimarlarının kimler olduğu hususunu aydınlatacak bazı belgeye dayalı ilk elden anlatımları esas alarak konuyu aydınlatmak ve doğrulamak mümkündür. Klasik dönem İslâm entelektüel başarısının hazırlayıcısı ve kurumsal bir nitelik kazanmasının sağlayıcısı, başta Mansur olmak üzere diğer halifelerin de kuşkusuz katkısı olmakla birlikte, koruyucu, kollayıcı ve kurumsal devamlılığını sağlayacak şekilde entelektüel gelişmeye en uygun iklimi oluşturanın Halife Memûn (786-833)² olduğu açıktır. Zira Halifenin entelektüel gelişmeyi araç değil, amaç olarak benimsediğini hem Bilgelik Evini kurmasından hem de ünlü Türk matematikçisi ve astronomu Hârezmî'den (780-850) bir matematik kitabı yazmasını istemiş olmasından çıkarmak mümkündür. Hârezmî'nin Halifenin isteğine olumlu karşılık vermesi aslında yukarıda sorulan “başarının kimler tarafından ve ne şekilde oluşturulduğu” sorusunun cevaplanmasında ve sürecin anlaşılmasında önemli bir aşamayı ifade etmektedir. Matematik tarihindeki çok önemli bir

² Modern devlet yapılanmasına kadar bilimin doğup gelişmesi ve bilim insanların kendilerini güvende hissetmeleri hep kralların, hükümdarların veya prenslerin koruması sonucu gerçekte olmuştur. Dolayısıyla bir toplumda devlet aklının eşlik etmediğı sürece bilimin gelişmesine olanak olmadığı anlaşılmaktadır. Klasik dönem İslâm dünyasındaki başarı için de bu kural değişmemiştir. Ayrıntı için bkz. (Hoodbhoy, 1992, s. 141-142).

gelişmeyi temsil eden bu talebi Hârezmî kitabının girişinde özetle, “Memûn beni cebir konusunda bir el kitabı hazırlamam için yüreklendirdi. Kitabın muhteviyatını insanların sürekli ihtiyaç duydukları veraset, paylaşım, tereke, hukuk davaları ve ticaret gibi konularla, arazi ölçümü, kanal kazılması, geometrik hesaplama ve çeşitli türlerdeki başka hesapları gerektiren işlerinde ihtiyaç duydukları şeylerle sınırlı tutmamı istedi (Gutas, 2003, s. 113; Sezgin, 2008, s. 13)” biçiminde ifade etmektedir.

Hârezmî'nin kitabına yazdığı açıklama metnini analiz ettiğimizde, hayatın olağan akışı içerisinde gereksinim duyulan bütün alanları, yani miras davaları, her tür ticaretin gerektirdiği matematik, arazi ölçme ve kanal işleri gibi konularda gereksinim duyulan mühendislik (hendese) ile günlük alışverişi de içerecek şekilde temel dört işlemi kapsayan konular olduğu hemen dikkat çekmektedir. Bu konular ilk kez gündeme gelmediğine göre, şöyle bir çıkarımda bulunmak yanlış olmayacaktır: Şu hâlde Bağdat'ta söz konusu konuları kaleme alacak ve bu düzeyde bir matematik kitabı yazacak matematik bilgini bulunmamaktadır. Memûn'un saltanat dönemi (813-833) dokuzuncu yüzyılın ortalarıdır ve Peygamberimizin ölümünden bu tarihe kadar yetmişmiş bir matematik bilgini olduğuna dair tarihte kayıt da yoktur. Buradan hareketle yetkin bir biçimde matematik birikiminin dışarıdan Bağdat'a taşındığı ve kitabın içeriğinin kadim uygarlık mirasının yenilikçi ve yaratıcı bir tarzda Hârezmî tarafından oluşturulduğu, dolayısıyla da İslâm dünyasındaki cebir bilgisinin Türk dünyasından geldiği açıktır. Bu durumu cebir sözcüğünün etimolojisi üzerinden belgelemek de olasıdır. Cebir sözcüğü sanıldığı gibi Arapça değil, Sümerce bir sözcüktür. Şu hâlde Türk dünyası Bağdat Aydınlanmasından önce kadim uygarlık mirasıyla temas kurmuş ve ciddi bir şekilde özümsemiştir. Nitekim Hârezmî gibi ünlü bir diğer Türk matematikçisi Abdülhamid İbn Türk'ün eserleri de dikkate alındığında, bu duruma bir de ünlü Grek matematikçisi Diophantos'un matematik kitabı çevrilmeden bu matematikçilerin eserlerini kaleme aldıkları eklendiğinde, o zaman Grek etkisi oluşmadan önce Türklerin konu hakkında ileri düzeyde birikime sahip oldukları açıkça ortaya çıkmaktadır. Konumsal sistem üzerine kurgulanmış bu çalışmaların esasını oluşturan matematik hesaplamaların Hârezmî'nin³ adıyla bugün de bütün dünyada anılması şu hâlde

³ Hârezmî'nin cebir alanına yaptığı bir diğer önemli katkı ise kitabında Hint aritmetiğine uyguladığı yöntemin benzerini cebir denklemlerini çözerken yapılacak işlemleri sıralı bir düzenle cebire de uygulamasıdır. Bu usule daha sonra matematik tarihinde bilginin adının Latince söylenişinden

tesadüfi değildir (Sayılı, 1997, s. 4-5).

Bu açıklamalar ışığında ve Halifenin talebi de dikkate alındığında bundan kısa bir süre sonra gerçekleşecek olan Bağdat Aydınlanmasının veya Abbasi Düşünce Devriminin (Gutas, 2003, s. 23) kurumsal ve kuramsal temeli için bir hazırlık yapıldığını ve bu hazırlık evresinden sonra ileride ortaya çıkacak gelişmelerde başka Türk bilim ve düşün insanlarının önemli rol oynadıklarını belirtmek yerinde bir değerlendirme olmaktadır. Çünkü bugün geriye doğru baktığımızda Bağdat Aydınlanmasının sağlam ve güvenilir bilginin peşine düşülmesi isteğinin hayata geçirilmesi hareketi ve bu hareketin merkezi kavramının da *bilginin değerli görülmesi düşüncesi* olduğunu görebilmekteyiz. Memûn'un çabalarıyla tam anlamıyla gelişme kaydedecek olan bu aydınlanma hareketinin, "bilgi, bilgi olmak bakımından değerlidir" düşüncesi temelinde gerçekleşmesi ve bu düşünce hareketinin kurucu mimarının Fârâbî olması dikkat çekicidir. Çayardı bölgesinden Bağdat'a gelmiş olan Fârâbî'nin Doğu ve Batı Rönesans'ının temel formlarını nasıl oluşturduğu hususuna değinmeden önce, düşünce tarihinin seçkin temsilcilerinden biri olarak haklı bir ün kazanmış olan İbn Haldun'un (1332-1406) konu hakkındaki görüşlerine de yer vermek hem konuya zenginlik katacak hem de daha fazla aydınlatacak olduğundan yararlı olacaktır. İbn Haldun'a göre, Grek uygarlığından sonra insanlığın ikinci büyük entelektüel atılımı olan İslâm dünyasındaki bilimsel ve düşünsel gelişmeleri yaratanlar, Araplar değil, Arap dünyasının Kuzeydoğu bölgelerinin sakinleridir ve bu bölgelerin içinde özellikle Türklerin yurdu olduğu aracısız, açık ve seçik olarak bilinen, Orta Asya kuşkusuz özel bir ağırlık taşımaktadır. Demek ki, Türklerin İslâm ile karşılaşmadan önce de ileri düzeyde entelektüel birikime sahip oldukları ve İslâm dünyasında gerçekleşen bilim ve düşün etkinliğine yeri doldurulamayacak katkılar yaptıkları ve bu katkılarının da "oluşmuş bir uygarlık başarısını paylaşmak değil, aksine onu var etmek anlamında" (Sayılı, 1990, s. 7) olduğunu belirtmemek için bir neden yoktur. Bu bilgilere bir de evrensel kültür tarihindeki önemli bir başarıyı ifade eden, dinsel dünya görüşünü bilimsel kavrayışla uzlaştırma denemesini ilk kez gerçekleştiren ve bu denemenin daha sonra Batı dünyasınca sıklıkla kullanılmasına fırsat veren kişinin de Fârâbî (Sayılı, 1990, s. 9) olduğu anımsanınca, Türklerin klasik dönem İslâm uygarlığının gerçek mimarları olduğunu söylememek için hiçbir gerekçe kalmaz (Topdemir, 2017, s.

türetilen *algoritma* (düzenli hesap tekniği) denilmiştir (Fazlıoğlu, 1997, s. 226).

235-236). Bunu söylerken kuşkusuz Fârâbî'den önce de yetişmiş bilim ve düşün insanlarının varlığını inkâr etmek değil, aksine sürecin başat şahsiyeti olduğuna dikkat çekmek amaçlanmaktadır. Çünkü bilgi temelli ve bilgiyi salt değer olarak gören bir düşünce hareketi olarak ortaya çıktığı açık olan Bağdat entelektüel devrimini bütünüyle kuşatan düşüncenin mimarının, yani gelişmeleri sevk ve idare eden akıl yürütmenin, akıl, bilgi ve erdemi sistemli bir bütün olarak irdelemek suretiyle, Türk ve İslâm felsefesini kurmayı başarmış olan Fârâbî'dir. Yukarıda değinildiği itibariyle İbn Haldun'un dediği gibi Greklerden sonra insanlığın ikinci büyük başarısı olan Bağdat düşünce devriminin öncüsünün mu'allim-i sâni, *ikinci evrensel bilge*, diye adlandırılmayı her bakımdan hak eden Fârâbî (Topdemir, 2017, s. 237) olduğu kesindir.

Fârâbî ve Türk Düşünce Geleneği

Peki, Fârâbî bunu nasıl başarmıştır? Sorunun cevabı *Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler* adlı kitabında yer almaktadır. Burada akıl, ruh ve nefsi, Tanrı'nın insana bahşettiği üç yeti olarak gören Fârâbî, aynı zamanda "Bunlardan akıl, şerefli bir nurdur. Ruhtan ve nefisten daha latiftir" (Fârâbî, 1951, s. 83) der. İfadede dikkat çeken husus, Fârâbî'nin kadim bilgelik çizgisine denk gelecek şekilde bilgiyi temele alan bir düşünce atmosferini akıl, ruh ve nefis gibi üç yetiyle temellendirmesidir. Kuşkusuz üçünü de bahşeden Tanrı'dır, ancak Tanrı'nın bahşettikleri içinde sadece akıl en şerefli olandır. Diğer bir deyişle "akıl, ilham mahiyetinde bir nur ve nurlanmış bir ruhtur" (Fârâbî, 1951, s. 84). Fârâbî aynı zamanda ruhun kaynağının ve doğasının akıl (Fârâbî, 1951, s. 86) olduğunu belirtmektedir; çünkü akıllı bilgiyi alabilecek, işleyebilecek bir yeti olarak Tanrı kendi özünden yaratmıştır ve akıl doğuştan bunları yapabilecek şekilde donatılmış olarak gelmektedir.⁴ Akıl ve onun nasıl kullanılması gerektiği ise açıkça doğru düşünmenin kural, ilke ve yöntemini bildiren mantığın işidir (Topdemir, 2017, s. 237-238). Fârâbî'nin doğru düşünmenin ölçüsü olarak değerlendirdiği mantığa olağanüstü değer atfeden bir yaklaşım sergilemiş ve bu tutumu kendisinden sonra gelen mantıkçıların çabalarıyla mantık "düşüncenin,

⁴ Fârâbî'nin akla duyduğu güven ve bağlanma hem insanın akıl sahibi bir varlık olduğuna bir göndermedir hem de onu Tanrı'nın insana en büyük armağanı olarak görmektedir. Bu bakış açısıyla felsefenin amacını Göklerin ve Yer'in yaratıcı olan Tanrı'yı bilmek (Hammond, 2001, s. 10) olarak oluşturan Fârâbî, bilmeye duyduğu derin arzunun bir sonucu olarak bilmenin aracı olan akıllı kutlu görmüş ve "Akıllı veren Tanrı'ya hamdolsun (Fârâbî, 1951, s. 16)" diyerek akıl sahibi olmanın ve onu gerektiği gibi kullanabilmenin en büyük erdem olduğunu dile getirmiştir. Bu yönüyle aslında bütün zamanların en büyük rasyonalist filozofudur.

eylemin ve duygunun ölçütü ('Adi, 1956, s. 94)" haline getirilmiştir. Bu yönüyle de yirminci yüzyıla damgasını vuran mantıkçı ampirizm ekolünün mantıkçı yönünün öncülüğünü yapmış (Topdemir, 2017, s. 239) olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Burada Fârâbî'nin akla yaptığı büyük vurgudan sonra, doğru kullanımı için mantığa dikkat çekmesi, yani akıl ve doğru kullanımını, yani yöntem sorununu, iki ayrı konu olarak değerlendirmesi aynı zamanda Descartes ile ilişkilendirmeye de olanak tanımaktadır. Bununla birlikte öncelikle Descartes'a göndermede bulunurken, onun klasik mantığı aklın yönetimi için uygun bulmadığını⁵, o yüzden matematiği öne çıkarmak istediğini göz ardı etmek gibi bir düşüncenin amaçlanmadığı bilinmelidir. Aksine ve sadece Fârâbî düşüncesinde yer aldığı biçimiyle aklın doğuştan geldiği kabulü ve bu kabule dayalı olarak esas olanın onu etkin ve doğru biçimde kullanmak olduğu düşüncesiyle, Descartes'ın "sağduyu ya da akıl dünyada en iyi paylaştırılmış şeydir. Her insan kendi payının o kadar iyi olduğunu sanır ki, başka her şeyden en güç memnun olanlar bile, kendilerinden bulunan sağduyudan fazlasını arzu etmezler. Herkesin birden bundan aldanmış olduğuna ihtimal verilmez (Descartes, 1984, s. 7)" yargısının benzerliğine dikkat çekmektir. Devamında olan ise her iki filozofun da akla duydukları güveni, haklı kılmak veya gerekçelendirmek için doğru düşünmenin kural ve ilkelerini betimleyecek şekilde birer yöntem önermelerine göndermede bulunmaktadır. Aklı doğru yönlendirmek yukarıda değinildiği biçimiyle, Fârâbî için mantık iken, Descartes için matematiktir (Jaspers, 2003, s. 49-50). Bununla birlikte, Fârâbî'nin geleceğe etkisini yukarıda söz konusu edildiği üzere sadece mantıkla sınırlamak da doğru değildir. Aksine Fârâbî, mantığı da içerecek şekilde İslâm coğrafyasında sonraki dönemde biçimlenen felsefe anlayışının da mimarıdır. Gramer ve mantık ilişkisini irdeleyen ve mantığa Fârâbî'nin yüklediği anlamı yüklemekle yetinen Sicistânî (913-987) (Netton, 2005, s. 24-28), Fârâbî'nin ahlak konusundaki düşüncelerini yineleyen İsfahânî, kendisini

⁵ "Gençliğimde felsefe disiplinleri arasında mantığı, matematik bilimler arasında da geometricilerin analizi ve cebiri biraz incelemiştım. Bunlar, tasarımın gerçekleşmesinde işime yarayabilecek üç sanat ya da bilimdi. Ama yakından inceleyince gördüm ki, kıyasları ve daha bir sürü kurallarıyla mantık, yeni bir şey öğretmekten çok, bilinen şeyleri başkalarına açıklamak ya da Lullus'un sanatı gibi, bilinmeyen şeyler hakkında bilgi verecek yerde, muhakeme yürütmeksizin söz söylemekten başka bir işe yaramıyor. Mantıkta pek doğru ve pek yararlı birçok kurallar bulunmakla birlikte, bunların arasına birçok zararlı ve gereksizleri de karışmıştır. Böylelikle, doğru ve yararlı olanları zararlı ve gereksiz olanlardan ayırmak, bir mermer kitlesinden bir Diana ya da Minerva heykeli çıkarmak kadar güçtür (Descartes, 1984, s. 20-21)".

acımasızca eleştirmesine karşın, özellikle iyiyi tanımlarken, iyi niteliklere sahip birey ve bu niteliğin nasıl kazanılacağı hususlarında Fârâbî'nin düşüncelerini yinelemekle yetinen Gazâlî, (1058-1111) ve mutluluk hakkındaki düşüncelerini paylaşan el-Bağdadî, Fârâbî'nin etkilediği düşünürlerden sadece bir kaçıdır. Fârâbî'nin etkisi sadece Bağdat düşünce çevresiyle de sınırlı değildir. Nihayetinde Endülüslü bilge İbn Rüşd de siyaset, mutluluk ve bilgi konularında Fârâbî'yi izlemiş ve bilgiyi erdem olarak kabul ederek, Fârâbî'nin kuramsal ve uygulamalı erdemlere ilişkin görüşlerini “bilginin amacı ona uygun davranabilmektir, yoksa sadece bilmek değildir (Khalifat, 1990, s. 176-178)” diyerek içselleştirmiştir. Buna karşın Fârâbî'nin İbn Sînâ üzerindeki etkisinden söz etmeye gerek bile yoktur; çünkü o zaten felsefede kazandığı derinliği Fârâbî'ye borçlu olduğunu öz yaşam hikayesinde (İbn Sînâ, 2004, s. 13-14) kendisi bizzat belirtmektedir (Topdemir, 2017, s. 239-240).

Fârâbî'nin evrensel bağlamda genel kültür ve siyaset konularındaki etkisine gelince... O Akılcılık temelinde geliştirdiği düşünce hareketinin bir sonucu olarak, akıl ve bilgi bağlaşıklığı yörüngesinde hayat bulan bir yaklaşım oluşturmuştur. Onun akıl-bilgi-erdem üçlüsü arasında bağ kurduğunu ve buna göre hareket ettiğini söylemek yerinde olacaktır. Bu bakış açısının önemini tam olarak anlamak ve anlamlandırabilmek için aslında bugün akılcılığın ne anlama geldiği üzerine kısa bir değerlendirmede bulunmak gerekmektedir. Modern biçimine dayanarak söylemek gerekirse, akılcılık hem inançlarımızı düzenlemek hem de bilgiyi eylemlerimizin ölçüsü ve kılavuzu haline getirmek için gerekli iyi bir muhakemedir. Çünkü akılcılığı savunan ve akılcı inançları bulunan insanların, kendi gerçeklerini destekleyen uygun kanıtları ve nedenleri vardır; akla dayalı eylemlerin, iyi olanı teşvik eder nitelik taşıdığını temel bir postulat olarak benimsemişlerdir. Akılcı kişiler, iyi eylemlere rehberlik etmek için gerçek inançları ararlar. Zira insanın akıl yürütmeleri, inançları, argümanları, izlediği politikaları ve diğer uygulamalarının tümü akılsal olarak tanımlanabilir. Bu anlamda bir şeyi rasyonel olarak kabul etmek, onu, mantıklı, uygun, gerekli, gerçekçi ve iyi gibi kabul edilmiş bazı hedeflere uygun olarak kabul etmektir (Gauch, 2012, s. 21-22). Öyleyse bilgiye sahip olmak ve bilgiye dayalı davranmak en yüce erdemdir. Bu hakikatin karşılığı Türk genel kültüründe ve siyasetinde Kut almış olmaktır. Kut almış bireyler ve bu bireylerden oluşan toplumsal ve kültürel yapı, aslında birey, toplum ve devlet ilişkilerinin nasıl olması gerektiğinin de ifadesidir. Bu ifadenin somut siyaset biçimine dönüşmesi, Fârâbî'nin ideal kent

yönetimi adını verdiği, yani Kut'unu bilgiden alan yönetim biçimi, Saltık Kara Buğra Han'ın ve bilge veziri Yusuf Has Hacib'in benliklerinde gerçekleşmiştir (Ülken, 2004, s. 166-171). Fârâbî'nin ısrarla belirttiği üzere insanın yükümlü olduğu en üst yetkinliği gerçekleştirmesinin gerekliliğini aynen paylaşan Yusuf Has Hacib, bu yetkinliklerin Adalet, Akıl, Bilgelik ve Kut olduğunu belirtmektedir. Ona göre devlet adalet üzerine kurulmalı, vezir akıllı ve bilge olmalıdır. Üstelik yönetenin hem yaratılış bakımından hem de eğitim-öğretim bakımından yetkin, yeterli ve adalete uygun davranacak bilgelikle donanmış olması olmazsa olmaz koşuldur (Ülken, 2004, s. 168-169; Topdemir, 2017, s. 241). Burada Fârâbî'nin adalet ve eğitim arasında bağ kurduğu ve yöneticinin her bir bireyin yeteneği, yeterliliği ve yetkinliği ölçüsünde en yüksek erdem olan mutluluktan pay alabilmelerini gözetecek bir eğitim düzenini kurması gerektiğini öngördüğü belirtilmelidir (Bayraklı, 1992, s. 564). Bu da adaletin ta kendisidir. Burada özellikle adalet biçiminde ifade edilenin aslında erdemli devletin düzeninin niteliği olduğuna ve bunun da ilahi (Tengri) düzeni ifade ettiğine dikkat edilmelidir. Öyleyse Tanrısala olana uygunluğu gerekli kılan bu kavrayışın bütünüyle Fârâbî'nin erdemli kent düzeninin Tanrı'dan başlayarak dünya üzerindeki düzene uyan bir yetkinlik dizilimiyle anlatımının yinelenmesi olduğunu söylemek gerekmektedir. Çünkü Tanrısala olana yakışacak yöneticinin de Tanrısala olana yakışmasını sağlayacak bir yetkinlikte olmasını beklemek gerekir. Bunu yöneticiye kazandıracak olan da onun çok iyi derecede felsefe, bilim ve sanat eğitiminden geçmiş olmasıdır. Çünkü adalet, akıl ve hikmetle elde edilir; ve adalet halkın hakkıdır (Ulutan, 2000, s. 190-191; Topdemir, 2017, s. 242). Fârâbî bağlamında mutluluk ile erdemli olmak arasında bağ kuran (Topdemir, 2017, s. 243), Yusuf Has Hacib'e göre bilgiye ve bilginlere saygı yüksek bir ahlakın gerekliliğidir, dolayısıyla herkes bilgiyi istemeli ve bilgiden nasiplenmelidir. Üstelik bilgiyi isteme yalnızca dini değil, aynı zamanda matematik ve astronomi gibi bilimlerin ortaya koyduklarını da istemedir. İnsanın kemale ulaşması böyle olur (Tekeli, ve diğerleri, 2021, s. 172-173). Bu bütüncül bilgi kavrayışı, Türk düşünce dünyasında daha sonra, önce Fatih Sultan Mehmet (1432-1481) ve ondan sonra da Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) tarafından bir kez daha dikkate alınmış ve her iki dönemde de evrensel bir başarıya dönüştürülecek bir buyruk (öğüt) haline getirilmiştir. Her iki lider de Karahanlıların bilgi erdemini dediği ve Fârâbî'nin yetkinlik olarak adlandırdığı düzeye ancak bilgide tamlığa, bütünlüğe, başka bir deyişle holistik kavrayışa

sahip olmakla ulaşacağını çok iyi kavramışlardır (Topdemir, 2017, s. 243; Kök, 2016, s. 11).

Yusuf Has Hacib'in üzerindeki Farabi etkisinin belirgin bir biçimde gözlemlendiği bu politik yapılanmanın esasını Tanrı-Evren-Akıl-Toplum-Mutluluk-Tanrı biçiminde gerçekleşen döngü oluşturmaktadır. Burada Tanrı Kutlu Kut olarak görülmekte, böylece Kut'un Kut'tan çıkarak Evren, Toplum ve İnsandan geçerek tekrar Kut'a döneceği öngörülmüş olmaktadır. Kut yetkinliğin son sınırır (Türker-Küyel, 1990, s. 219-220). Yukarıda değinildiği biçimiyle Türk siyasi düşüncesinde bilgi ve bilgiye dayalı olarak bireylerin yetki ve sorumluluk almaları çok erken dönemlerden beri benimsenen bir davranıştır. Bilgiye bağlı davranışın anahtar kavramı adalettir. Adalet yöneticinin yönettiklerine bir lütfü değil, aksine görevidir. Bu yüksek kültürel kavrayış kuşkusuz birey, devlet ve toplum ilişkilerine de yansımış ve *Kutadgu Bilig'*de evrensel bir yönetim biçimine dönüşmüştür (Türker-Küyel, 1990, s. 221; Topdemir, 2017, s. 244). Öyle ki yönetenin de yönetilenin de "uyum, denge ve doğruluk" ışığında davranmasının gerekliliğini bildiren *Kutadgu Bilig*, adil yöneticinin, tıpkı Güneş gibi, herkesin üzerine eşit bir biçimde ışığını yaymasını zorunluluk olarak görür. Toplumsal barış için bu şarttır (Türker-Küyel, 1990, s. 222). Bu şartın kavranması, bilincine varılması ancak Kut almakla olur. Hikmetin ışığında aydınlanmakla olur. Adil yöneticinin adaleti aynı zamanda halkının duygu ve düşüncelerini dikkate alabilmeyi, davranışlarını da takdir edebilmeyi gerektirir. Çünkü her insanın içinde bulunduğu topluma karşı sorumlulukları vardır. Bunlar içinde en başta geleni *en yüksek iyyinin ve en yüksek mutluluğun* gerçekleşmesini sağlamaktır (Türker-Küyel, 1999, s. 232). Bütün bunlar Fârâbî'nin muhteşem düşünce dünyasının (Topdemir, 2017, s. 245), yetkinliğinin, adalet sevdasının insanlığa armağanlarıdır.

Bütün bu açıklamalardan sonra, artık şu soruyu sormanın zamanı gelmiştir: Peki, hikmet nedir? Fârâbî'ye göre hikmet en yetkin olanı en yetkin bilgiyle bilmektir. Kut'u bilmektir. Hikmet Tanrı'nın niteliğidir. Tanrı hikmetle kendi özünü bilir. Bu yaratmadır. Hikmet insan da ise bir erdemdir. Erdemli olan Kut'un Kut'tan çıkıp tekrar Kut'a döneceğini bilen kişidir. Bunu bildiğinde de varlığın özünün adalet olduğunu anlayandır. Öyleyse asıl varlık ve ona ilişkin doğru bilgi hikmettir. Hikmet adaletle ilgilidir ve bu bilgiler ışığında davranmak ise mutluluktur (Türker-Küyel, 1999, s. 233). *Kutadgu Bilig'*e göre tıpkı Fârâbî'nin

dediği gibi, insan ancak erdemli toplumda yetkinliğini kazanabilir; eğer erdemsiz topluma düşmüşse, derhal erdemli topluma sığınmalıdır (Topdemir, 2017, s. 246).

Bu dönemde erdemli olmanın gerekliliğini tek savunan Yusuf Has Hacib değildir. Halktan biri olarak görebileceğimiz, *Atebetü'l-Hakayık*'ın yazarı Edip Ahmet Yüknekî de benzer düşünceleri savunmaktadır. Öyleyse sadece yöneticinin bilgiyle dakik bağlarının olması yetmemekte, ideal toplum için bireylerin de bilgiye mümkün olduğunca katılmaları gerekmektedir. Yüknekî, Fârâbî gibi, erdem olmaları bakımından bilgi ile mutluluk arasında bağ kurmakta ve bilgiyi mutluluğa götüren yol olarak benimsemekte, “bilgili ile bilgisiz denk olur mu?” diye sorduktan sonra, bilgisizliği zavallılık olarak tanımlamaktadır (Yüknekî, 2009, s. 18). Yüknekî'nin metnindeki dikkat çeken bir diğer ayrıntı da “insanın yakışıklılığı akıldan” gelir şeklindeki ifadesidir. Grek dünyasının en yüksek kültürel yaratımlarının Türk dünyasında bütün ayrıntısıyla kavranıldığını gösteren bu açık ifade, aslında Platon'un bilgisiz insanı çirkin olarak betimlemesine (Eflatun, 1988, s. 26-27; Platon, 1986, s. 292-293) açık bir göndermedir. Yükseliş dönemlerinde Türk devlet yönetimlerine hep bu anlayış egemen olmuştur (Topdemir, 2017, s. 247-248).

Fârâbî'nin düşüncelerinin etkisinde yetişen bir diğer bilge de Ahmet Yesevî'dir (1050-1166). Yesevilik olarak adlandırılabilir bir öğreti (erkan) geliştiren Yesevî'nin öğretisinin iki temel ilkesi söz konusudur: Duygudaşlık ve bilgece davranma. Yesevî öğretisi Türk düşünce geleneğinin önemli bir kısmını oluşturan tasavvuf anlayışının Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan gelişimini anlayabilmek için (Topdemir, 2017, s. 250) önemli bir mihenk taşıdır (Kılıç, 2012, s. 62-63). Dolayısıyla bilgeliğin ilk koşulu insanın içinde yaşadığı dünya ve toplumla uyumlu, kendi kendine yeten, bilinçli bir varlık olmasıdır. Bu yüzden Fârâbî'nin ileri sürdüğü üzere erdemli toplumlarda bilgi ile erdem daima eşit olarak görülmüş ve bilgiye sahip olan yeğlenmiştir. Buna göre bilgelik de insanın her şeyden önce olup bitenleri nedenleri ve sonuçları ışığında değerlendirmesi, ölçüp biçmesi ve hakikate götüreceği çabayı ve bu çabayı gerçekleştirecek uygun araçların neler olması gerektiği konusunda sağlam bir kavrayışının bulunması anlamına gelmektedir (Cevizci, 1999, s. 122-123; Topdemir, 2017, s. 252). Yesevî, tam bu bilinçle insanların eğitilmesine, manevi dünyalarının bilgiyle donatılmasına yönelik bir anlatım bütünlüğü öngörmektedir. Anadolu'yu böyle

bir yüksek manevi iklimle donatan Balım sultan, Yunus Emre ve Hacı Bektaş Veli'nin hikmet yoluyla yaptıkları da budur (Topdemir, 2017, s. 253).

Sonuç

Tarihe mal olmuş büyük bireyler tarihin doğru yazılmasını sağladıkları, iyiyi, doğruyu ve estetik olanı insanlığa armağan ettikleri için büyüktürler. *İkinci evrensel bilge* olmayı her bakımdan hakkettiği için Doğu veya Batı kültür çevresine mensup olsun, yukarıda adları anılan düşünce insanları Fârâbî'nin izinde ilerlemeyi yeğlemişler, insanın eğitilmesine, manevi dünyasının bilgiyle donatılmasına yönelik çaba göstermişlerdir. Bu çabanın yüksek amacı elbette tamamen bilgiye dayalı erdemli yaşamının ve bu doğrultuda eylemenin bireye ve dolayısıyla da topluma egemen kılınmasıdır. Çok daha önemlisi, bu insanlar Fârâbî'nin çizdiği yoldan giderek bir kültüre değil, evrensel anlamda bütün insanlığa yönelik, neredeyse bütün kültürlerde ortak anlama gelen büyük anlatımlar, söylemler ortaya koymuşlardır. Nitekim Fârâbî'den el alan Çayardı erenlerinin başlattığı bu büyük düşünsel atılım süreci, başka bir deyişle büyük düşünce hareketi, Anadolu'ya taşınmış ve Anadolu erenleri tarafından Anadolu Selçukluları, Osmanlılar ve Türkiye Cumhuriyeti'nde sürdürülmesi sağlanmış (Topdemir, 2017, s. 254-255) ve ilelebet payidar kılınmıştır.

Kaynaklar

'Adi, Y. İ. (1956). Sapmış Olan Kimseye Kurtuluş Yolunu Göstermek (Çev. Mubahat Türker) Yahyâ İbn 'Adi ve Neşredilmemiş Bir Risalesi. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 14 (1-2).

Bayraklı, B. (1992). Fârâbî'nin Eğitim Felsefesinde "Adalet" Kavramı. *Erdem*, 6 (17).

Cevizci, A. (1999). Paradigma Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Descartes, R. (1984). *Metot Üzerine Konuşma*. (K. S. Sel, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınları.

Eflatun. (1988). *Sofist*. (M. Karasan, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı.

Fârâbî. (1951). Bilge İmam el-Fârâbî'nin Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı, (Çev. Necati Lugal ve Aydın Sayılı). *Belleten*, 15 (57).

Fârâbî. (1951). *Risâle Fî el-Halâ, Ebû Nasr il-Fârâbî'nin Halâ Üzerine Makalesi*.

- (N. Lugal, & A. Sayılı, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Fazlıoğlu, İ. (1997). Hârizmî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16 , s. 224-227.
- Gauch, J. H. (2012). *Scientific Method in Brief*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gutas, D. (2003). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür, Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumunu*. (L. Şimşek, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hammond, R. (2001). *Farabi Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi*. (G. Küken, & U. Nutku, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Hoodbhoy, P. (1992). *İslâm ve Bilim (bağnazlığa Karşı Akılcılığın Savaşımı)*. (E. Birey, Çev.) İstanbul: Cep Kitapları.
- İbn Sînâ. (2004). Eş-Şeyh Er-Reîs'in (İbn Sînâ) Hayatı (Otobiyografi). M. S. Hatiboğlu (Dü.) içinde, *Risaleler* (A. Açıkgenç, & M. H. Kırbasoğlu, Çev.), s. 11-30). Ankara: Kitâbiyât.
- Jaspers, K. (2003). *Descartes ve Felsefe*. (A. Kanat, Çev.) İzmir: İlya Yayınevi.
- Khalifat, S. (1990). Fârâbî'nin Risâle el-Tanbih alâ Sabîl el-Sa'ada'sı. M. T.-K. (Çev.) (Dü.), *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 9-12 Eylül 1985)*. içinde Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Kılıç, C. (2012). Tasavvuf Felsefesi ve Temsilcileri. B. A. Çetinkaya (Dü.) içinde, *İslâm Felsefesi Tarihi* (Cilt 2). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kök, A. (2016). Hakaniye Dönemi Türkçülerinin Tanıklığında XI. Yüzyıl Türkistan'ında Adalet'in Anlamı. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 113 (223).
- Netton, I. R. (2005). *Fârâbî ve Okulu*. (M. Vural, Çev.) Ankara: Elis Yayınları.
- Platon, (. (1986). *Sofist Diyaloglar 2*. (Ö. N. Soykan, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Sayılı, A. (1990). Giriş: Bilimin Tarihsel Gelişmesine Türklerin Katkıları. *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri, (Ankara, 9-12 Eylül 1985)*, (s. 5-16). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Sayılı, A. (1997). *Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik* (Cilt 1). (H. Kaplan, A. Aliy, Dü, & A. Aliy, Çev.) İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik* (Cilt 1). (H. Kaplan, A. Aliy, Dü, & A. Aliy, Çev.) İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Tekeli, S., Kâhya, E., Dosay Gökdoğan, M., Demir, R., Topdemir, H. G., Unat, Y., . . . Kalaycıoğulları, İ. (2021). *Bilim Tarihine Giriş* (11 b.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Topdemir, H. G. (2017). *Farabi*. İstanbul: Say Yayınları.

Topdemir, H. G. (2020). Bilimin Işığında Fârâbî Felsefesi. *Türksoy* (62), 12-19.

Türker-Küyel, M. (1990). Kutadgu Bilig ve Fârâbî. *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri, (Ankara, 9-12 Eylül 1985)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Türker-Küyel, M. (1999). Fârâbî ve Yûsuf Has Hâcib'in "Fityan" ve "Ahilik" Ahlakında Katkıları Olmuş mudur? *II. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri, (13-15 Ekim 1999)*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Ulutan, B. (2000). *Farabî Felsefesi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Ülken, H. Z. (2004). *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ülken, H. Z. (2020). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Yüknekî, E. A. (2009). *Günümüz Diliyle Atebetü'l-Hakâyık Gerçeklerin Eşiği*. (Y. Çağbayır, Dü.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.

MEDENİYET KURUCU DEĞERLER: BİLGİ VE AHLÂK (ATABETÜ'L HAKÂYİK OKUMASINA GİRİŞ)

Sebahattin ÇEVİKBAŞ*

Medeniyet¹, insan topluluklarının gelişmiş ya da ilerlemiş hali veya belli bir aşaması olarak kabul edilir. Medenileşmek, barbarlıktan kurtulmak, yaşam sanatlarında eğitilmek aydınlanmak, gelişmek, süzülme ve evcilleşmek demektir. Ayrıca medeniyet şehirlilik, borçluluk ve yükümlülüklerin yerine getirilmesi, bunların sorumluluklarının üstlenilmesidir. Medeniyet, sanatta zarıflığın, entelektüel konularda aydınlanmanın, toplumda erdemli yaşamın göstergesidir. Zarıflık resim, heykel, müzik ve mimariyi üretir. Aydınlanma bilgiyi, yani bilimi, felsefeyi ve edebiyatı/yazıyı üretir. Erdemli bir yaşam, erdemli şehirleri, erdemli şehirler, huzurlu ve müreffeh bir toplumu/devleti üretir. Medeniyet bunlar arasında kurulan dengenin dışavurumudur.

Medeniyet hem tarihsel bir süreci -insanlığın tanık olduğu tarihsel dönüşümlerin sürecini- hem de kültürel bir kimliği -çeşitli toplum ya da kültürlerin kimliğini- ifade eder. Bu ifade biçimleri içinde medeniyet, çok çeşitli olguları, bilimsel bilginin gelişimini, dini düşünce ve gelenekleri, barınma, beslenme, yaşama tarzlarını, vb. çok geniş bir alanı içine alır. Medeniyet, aynı zamanda kültür dediğimiz bu geniş alanın somutlaşmış halidir. Her toplum kültürünü, yaşama biçimlerini somutluğa ulaştıramaz; bunun içindir ki, kültür her toplumda, medeniyet ise belirli toplumlarda bulunur.

Medeniyetin en temel göstergesi, devlet olma/kurma iradesi ve cesaretidir. Devlet bir sistemi, sistem belli kurumları gerektirir. Devlet

*Prof.Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

¹ Genel anlamda medeniyet, bir toplumu diğerlerinden ayırmak için ilişkisel bir kavram olarak kullanılmaktadır. Bu bağlamda medeniyet, İbn Haldun'un medeniyeti tanımladığı çerçeveye uygun olarak, toplum anlamında da kullanılabilir. 17. yüzyıl Türk düşünürlerinden Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlak-ı Ala-i'*de "medeniyet" yerine "temeddün" terimini kullanır. Temeddün, değişik grupların ve farklı milletlerin genel toplumsal yapılarının birbirleriyle uzlaşıp düzenli olmasıdır. Kınalızâde'nin açıklaması, yaşadığı dönemin farklı din ve milletlerden oluşan Osmanlı toplum modeline işaret etmektedir. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*'de medeniyeti "ulûm ve fûnûn, sanâyi ve ticâretin semerâtından bi-hakkın istifâde ile hüsn-ü hâlde, refâh, âsâyişte yaşayış, hazariyyet terakkîsidir" şeklinde; Cumhuriyet dönemi felsefe sözlüğü yazarlarından Mustafa Nâmık Çankı'nın *Büyük Felsefe Lügati*'nde medeniyeti "kâbil-i intikâl mâhiyette olarak, dinî, ahlâkî, bedîî, fennî veya ilmî bir ihtisâs arzeden bir geniş cemiyetin yahut birbiriyle münâsebette bulunan müteaddit cemiyetlerin bütün ferdleri arasında müşterek içtimâî hâdiselerin mecmûudur" şeklinde tanımlar.

olma/kurma iradesinin ön şartı kültürdür. Zira her medeniyet, her biri kültürün bir parçası olan bir inanış biçimi, bir düşünce tarzı, bir dünya görüşü, bir varlık telakkisine ihtiyaç duyar. Bunlar olmadan bir kültür oluşturma, devlet olma ve medeniyet kurma imkânı yoktur. Dahası medeniyet bu kültür öğeleri üzerine inşa edilir.

Bir medeniyet, içinde bulunduğu zamanın eşya ve olaylarını inşa eder, anlamlandırır. Kendi zamanını inşa edemeyen ve anlamlandıramayan kültürlerin ve medeniyetlerin zamanının nasıl olacağını başka kültür ve medeniyetler tayin eder. O kültür ve medeniyet de başkasının zamanında yaşamış olur. Başka bir ifadeyle göçebe olarak, değilse eğer en hafifinden bir sığıntı olarak yaşar. Başkasının zamanında yaşayan, başkasının mekânında yaşar; başkasının mekânında yaşayan başkasının yurdunda/vatanında yaşar. Yaklaşık olarak son iki asırdır kendi vatanlarımızda garip kalmamızın nedeni büyük ölçüde medeniyetimizin ya da medeniyet kurucu değerlerimizin zamanımızın eşya ve olaylarını anlamlandıramamasıdır.

Her toplumun/milletin kendi kültürü ve medeniyeti vardır. Bu yüzden birden çok kültür ve birden çok medeniyetten bahsetmek gerekiyor. Genel olarak bir Doğu bir Batı medeniyetinden bahsedileceği gibi, bir Yahudi, Hıristiyan, bir İslam medeniyetinden de bahsedilir. Bizim de içinde bulunduğumuz medeniyet çerçevesi içinde de muhteva ve anlam bakımından birbirinden farklı medeniyetlerden bahsetmemiz gerekiyor. Örneğin, Türk-İslam medeniyeti gibi. Üst kimlik olarak Doğu ve İslam medeniyeti içinde olsa da Türklere (Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı) ait bir medeniyet vardır. Türklerin önceki kurdukları ya da dahil oldukları medeniyetlerden farklı olarak bu medeniyet Türk-İslam medeniyetidir. Bu medeniyetin özü, Türkler arasında İslamiyet'in kabulünden önce var olan güçlü bir hikmet geleneğinin yenilenmesi/canlandırılması ve bu geleneğin İslam tefekkürü ile telifinden ibarettir. Türk-İslam medeniyetinin tasavvuf üzerinden doğmasının ve gelişmesinin nedeni de budur.

Her medeniyetin kurucu değerleri, genel olarak ifade edersek "medeniyet kurucu değerler", vardır. Kaynağı İslâm dini, Türkler'in Türkistan'dan getirdiği kültürel değerler ve yaşadığımız coğrafyadan (Türkistan, İran, Anadolu) aldığımız kültür unsurları olan medeniyetimizin kurucu değerleri, felsefe ve bilimi de içeren bilgi ile din ve tasavvufu da içeren ahlaktır. Medeniyet kurucu değerlerin, -yani din, felsefe, bilim ve mistisizmin/tasavvufun- hangi ya da hangilerinin öne çıkacağını medeniyet kurmayı üstlenmiş olan milletin toplumuna ve/veya insanlığa söyleyeceği sözü belirler. İnsanına ve insanlığa söyleyecek sözü olmayan bir medeniyet inşasından bahsedilemez.

Bireylerinin eylem ve ilişkilerine yol gösterecek, kısaca bilgi ve ahlak olarak ifade edilebilecek olan medeniyet kurucu değerler, farklı içerimleri/muhtevası ve bileşenleri olsa da ortakdır: din, felsefe, sanat ve bilgi. Bir medeniyet hangi kurucu değerler üzerine kurlu ise, o değerler üzerine gelişir, büyür, genişler,

kabul görür; o değerlerden uzaklaşma o medeniyetin duraklamasına, zayıflama ve nihayet çöküşüne neden olur. Her medeniyetin bu anlamda görece uzun ya da kısa ömürleri vardır. Sözü tamamlamış medeniyetler olabileceği gibi, sözüne devam eden medeniyetler de vardır. Hatta söyleyeceği sözü tamamlamamış medeniyetler de vardır. Genel olarak İslam medeniyeti, özel olarak da Türk-İslam medeniyeti insanlığa söyleyeceği sözünü tamamlamamış medeniyetlerdendir. Elbette tek tek ele alınınca her medeniyetin yeniden canlanma gayreti içinde olduğu görülür; lakin insanlığı içinde bulunduğu keşmekeşin içinden çıkarmayı başarabilen medeniyet yeniden hayat bulacaktır. Ya da yepyeni bir medeniyet kendi değerleriyle kurulacaktır.

Batı medeniyetinin “insanlık adına” sözünü tüketmiş bir medeniyet durumuna hızla sürüklendiği günümüzde yeni bir medeniyet tasavvuruna ihtiyacımızın olduğu şüphe götürmez bir hakikattir. Bu tespit, sözü yarım kalmış bir medeniyet olan Türk-İslam medeniyetinin sözünü tamamlayabilmesi için bir fırsattır. Ama bunun için medeniyet kurucu değerlerimize sahip çıkmak, medeniyet kurucu değerler manzumesine göre yaşamak gerekir.

Yaşanılabilir bir toplum ve devlet için, kültür ve medeniyetin kurucu değerlerini bilmek, anlamak ve dahi yaşamak ve yaşatmak gerekir.

Hakikat insani çabaların yöneldiği ve aradığı şeydir. İnsanlık en başından beri hakikati arar. Hakikat yolcuları, insanı/insanlığı olabildiğince hakikat ülkesine taşımaya çalışır. Hakikat ülkesi bizatihi gerçeklerden kuruludur. Hakikati arama, ifade etme ve tanımanın aracı bilgidir. Bilginin, bilgiye ulaşmanın, onu ele geçirmenin farklı yolları vardır. Bilgi ile edep/ahlak ile bu ülkenin eşliğine ulaşılır. Birçok klasik kaynağımız gibi Edip Ahmet bin Mahmud Yüknekî'nin *Atabet'ül Hakâyık* başlıklı eseri de bu eşliğe ulaşmanın ipuçlarını verir.

Medeniyetimiz yüksek insani değerler üstüne kurulmuş bir medeniyettir. Zemini bilgi/bilim, din ve ahlak olan medeniyetimiz, felsefe ve bilim de dahil bilgi ile akıl, düşünme/tefekkür medeniyeti; din ve tasavvuf da dahil ahlak ile, merhamet, cömertlik, şefkat, insana/halka saygı, aceleci olmama, öfkeye hâkim olma, çalışkanlık, alçak gönüllük, vs. medeniyeti olarak doğmuş ve gelişmiştir. Birkaç asırdan bu yana unutmış olduğumuz bu alanlarla iletişim kurmanın yolu, kültür ve medeniyet dünyamızın kurucu değerleriyle, bu kurucu değerleri tanımlayan, açıklayan klasik eserlerimizle irtibata geçmektir. Aralarında *Kutadgu Bilig*, *Divan-ı Lügati't-Türk* gibi kült eserlerin bulunduğu bu eserlerden biri de Edip Ahmet Yüknekî'nin '*Atabetü'l Hakâyık*' adlı eseridir.

12. yüzyılda Edip Ahmet Yüknekî tarafından yazılmış olan *Atabetü'l Hakâyık* (Gerçeklerin Eşliği), Karahanlı beylerinden Muhammed Dâd Sipehsalar'a ithaf edilmiştir. Hadis ve Arapça beyitlere referanslarla yazılmış kitap, ahlak ilkelerini, “ahlaklı insan” olmanın yollarını açıklamış, çeşitli ahlakî öğütlerde bulunmuş, İslamî düşünce ve görüşlere yol gösterici olmuştur. Kaşgar diliyle Uygur harfleriyle yazılmış olan eser, konu ve içerik bakımından Yusuf Has Hacib'in '*Kutadgu Bilig*'i ile benzerlikler içeren eser, bilginin, bilimin, aklın,

felsefenin ve ahlakın öncelendiği evrensel mesajlar içerir. Hemen hemen bütün klasik kaynaklarımızda izlerine rastladığımız bu evrensel mesajlar ile medeniyetimiz, Endülüs'ten Kahire'ye, İstanbul'dan Bağdat'a, Buhara'dan Hindistan'a geniş bir yaşam alanı bulmuştur. Basit, kısa ve oldukça anlaşılır olan bu mesajlar, medeniyetimizin kurucu değerlerini açığa çıkarmak bakımından büyük öneme sahiptir.

Atabetü'l Hakâyık, Allah'a hamd ve övgü, Peygambere salat, selam ve övgü, dört arkadaşına selam ile başlar, eserin ithaf edildiği Karahanlı beylerinden Muhammed Dâd İspehsalar'a övgüden sonra kitabın yazılış sebebinden bahsedilir. Bilginin yararı bilgisizliğin zararı; dilini korumak; dünyanın geçiciliği; cömertlik ve cimrilik; alçak gönüllülük ve kibir; yardımseverlik, uysallık ve diğer iyilikler; [günümüz] düzeninin bozukluğundan bahsedilir.²

Canlı ve cansız, yürüyen ve uçan her şey Allah'ın varlığına tanıklık eder: Hamd Allah'a, kurtuluş ancak Allah'ın rahmetinden beklenir. Allah her türden övgü ve takdirin üstünde bir kudrete sahiptir. Allah'ın üstünlüğünü hiçbir dil ifade etmeye muktedir değildir. Canlı ve cansız, yürüyen ve uçan her şey Allah'ın varlığına tanıklık eder. Allah'ın birliği için, küçücük ve tek bir nesnede bile binlerce delil bulunur. Allah, bizi yok iken yarattığı gibi, yok eder ve sonra diriltir. Bunlarda hiç şüphe yoktur. Bu konularda şüphe insanı ateşe götürür. O Kadir-i mutlak; O gece ile gündüzü birbiri ardınca bir uyum içinde gelip geçecek şekilde insan için yaratmıştır. O ölüden diriye, diriden ölüyü çıkarır. Bu Allah için çok kolaydır.

Resuller birer beyaz yüz ise, o bu ak yüzlere gözdür: Peygambere salat ve selama ayırdığı ikinci bölümde Yükneki, Peygamberin erdemlerinden bir kaçına değinir.

O kulların en seçkini, risaletle şereflendirilen en mutlu kişidir. Resuller birer beyaz yüz ise, o bu ak yüzlere gözdür. Peygambere ulaşan salavat, yarın elimizden tutar.

Onları anmaktan hiçbir zaman, usanç duymadan peygamberin dört arkadaşına da selam gönderirim: Dört sahabenin övüldüğü üçüncü bölümde Yükneki, Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali hakkında kötü düşününlere lanet eder.

Yine onları anmaktan hiçbir zaman, usanç duymadan peygamberin dört arkadaşına da selam gönderirim. Atik unvanlı Ebubekir ile Faruk lakaplı Ömer, üçüncüsü iki kere nurlanmış Osman; onların dördüncüsü ise kahraman ve yiğit Ali'dir. Kim bu dört kişi hakkında kötü düşünürse ona benden binlerce lanet olsun.

² Bundan sonraki bölümler tamamen Atabetü'l-Hakayık'tan alınmıştır. Paragraf başlarındaki italikler konuyu ifade etmek üzere tarafımdan metin içinden seçilmiştir. Bknz. Edip Ahmed bin Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık, Haz. Yaşar Çağbayır, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.

Bu bölümün sonunda Allah'tan bağışlanma ve af diler: Allah'ım, sen çok bağışlayan Rabb'imsin; senin karşında ben ne kadar günahkâr bir kul isem de beni affet. Bana fazlından ulaşırsa nefsim kurtulur; yoksa adalet tam yerini bulsun dersen felaketim olur.

O, akıl, anlayış, bilinç ve zeka yurdu olan sultan, aynı zamanda bilgi madenin ocağı ve erdem kaynağıdır: Kitabın dördüncü bölümü, Dâd İspehsalar'a methiyedir.

Ey dilim, övgüler döktür, öyle güzel sözler sun ki ben de onları sultanıma armağan edeyim. Sultanımın övgüleri ile süslü bu kitabı okuyan kişinin içi açılsın. Onun iyiliği, cömertliği ve bağıştaki ölçüsüzlüğü, övgü sözlerine yabancı ve övgü nedir bilmez kişiyi bile dillendirir, övgüyü öğretir. O, akıl, anlayış, bilinç ve zeka yurdu olan sultan, aynı zamanda bilgi madenin ocağı ve erdem kaynağıdır. O, himmeti Başak Burcunun en parlak ve yüksek yıldızlarından olan Simak yıldızından daha yüksek tutar. Bağış ve cömertliği onun cana can katan iki sıfatıdır. Halkına karşı çok sevecen, dürüst ve tatlı dillidir. Ancak öfkelenirse aslan kesilir. Güç ve kuvvetçe Hz. Ömer' e, cömertlik ve bağışta ise Hz. Osman'a denktir. Akılca Ayas'ı geçtiği gibi adalet ve hak gözetmede Nuşirevan bir hiç kalır. Onun bahşış yağmurundan bulutlar utanır. Bu sözün doğruluğunu düşmanları bile doğrulamıştır. Ey Sultanımın erdemlerini saymaya kalkışan şaşkın, çöldeki kumlan, küçük taşlan saymak mümkün olur mu? Yönetim, siyaset, uyanıklık ve eli açıklık, bir de adaleti ekle; bütün bunların ne demek olduğunu iyi düşün. Bunlara bir de onur, insanlık, mertlik ekleyip hepsini Kadir Mevla'm sultanıma bağışlamış. Bulut küçük bir damlacık su bile hediye etse deniz, bunu az veya çok demeden kabullenir. Sultanım keremce denizden bin kat daha ileridedir. Benim şu küçük hediyemi kabul etmek lütfunda bulunursa buna şaşmamak gerekir.

Dad İspehsalar Beyin adı, yeryüzünde sürekli kalsın diye ben bu kitabı yazdım: Kitabın beşinci bölümü Kitabın neden yazıldığını açıklar.

Dad İspehsalar Beyin adı, yeryüzünde sürekli kalsın diye ben bu kitabı yazdım. Kitabımı gören ve işiten herkes sultanımı dua ile ansın diye... Onun sevgisi ile gönüller coşsun, onun anısı ile yeryüzü dolsun diye... Gelecek kuşaklar arasında onun adının yüce ve değerli bulunarak anılmasını diledim. Bakan da, okuyan da yararlınsın diye kitabımı az bulunur fakat değerli sözlerle süsledim. Düğün sahibi eş ve dostlarını unutmadığını belirtmek için onlara davetiye yerine belik (hediye) gönderir. Akrabalar da geline sevgi ve bağlılıklarını ifade için belik verirler. Özellikle damat en güzel, en değerli beliki sunar. Böylece onun gönlünde derin bir yer etmeyi umarlar. Ben de sevgili sultanıma sevgimi ve bağlılığımı belgelendirmek için şu sözlerimi yazıp hediye ediyorum.

Kitabın bundan sonraki bölümleri yukarıda medeniyet kurucu değerler olarak açıkladığım değerlere, medeniyetin kurucusu ve taşıyıcısı olan, medeniyet kurucu değerleri kendilerinde toplayan iki temel değerine, bilgi ve ahlaka ayrılmıştır.

Bilgisiz ve cahil insan değersiz bir pula benzer: Kitabın altıncı bölümü "bilginin yararı ve bilgisizliğin zararı" üzerinedir.

Benim sözlerimin temelinde bilgi vardır. Ey dost sen de gönlünü bilgi sahibi kişilere bağla. Mutluluğa giden yol bilgi ile bulunur. Mutluluğa ulaşabilmek için sen de bilgi edin. Bilgili insan, değerli para gibidir. Cahil ve bilgisiz insan ise değersiz bir puldur. Bilgili ile bilgisiz denk olur mu? Nice bilgili kadın, bilgi sayesinde erkekten üstün; nice bilgisiz erkek, kadından daha zayıf kaldı. Kemik için ilik ne kadar gerekli ise insan için de bilgi o kadar gereklidir. İnsanın yakışıklılığı akıldan, kemiğinki de ilikten gelir. Bilgisizin hali iliksiz kemik gibidir; etsiz iliksiz kemiğe kimse rağbet etmez. Bilgili kişi varlığını belli eder. Bilgisiz hayatta olsa bile yitik sayılır. Bilgi sahibi kendi ölse de adı ölmez. Bilgisizin ise daha sağlığında adı unutulur. Bilginin değerini bilen kimse için bilgi sahibi birisi, bin bilgisize denktir. Bilginin değerini, onu sınavanlar ölçtü. Şimdi deneyerek, ölçüp tartarak çevrene bir bak; bilgi kadar yararlı başka bir şey bulabiliyor musun? Bilginler yukarılara bilgi sayesinde yükseldiler. Bilgisizlik yüzünden kimi insan da aşığılara düştü. Bilgiyi aramaktan, edinmekten usanma. Allah'ın resulü "Bilgi Çin'de olsa da siz arayın." diye buyurdu. Bilgili bilgiyi arar, çünkü bilgiyi arayan bilgili olur. Ey dost, bilginin tadına ve zevkine ancak bilgi sahipleri varır. Şunu çok iyi bil ki bilginin değeri de ancak bilgi sayesinde anlaşılır. Bilgiyi, odun gibi bilgisiz biri ne yapsın? Bilgisize gerçek söz yavan gelir. Ona öğüt ve tavsiye yarar sağlamaz. Nice kirli şeyler yıkamakla temizlenir de cahillik yıkanmakla temizlenmeyecek kadar berbat bir kirdir. Buyruldu ki "Allah hiçbir zaman bilgisizliği yüceltmemiştir." Söyleyen doğru buyurmuştur. Bilgiliye bak, her işin zamanını bilerek girişir ve işini bilerek yapar; sonunda da pişman olmaz. Her ne iş olursa olsun bilgisizin kısmetine pişmanlık çıkar. Çünkü onun bundan başka bir kısmeti yoktur. Bilgili kişi ancak çok gerekli olanı söyler. Gereksiz olan sözü içinde tutar, gizler. Cahil söylediği bütün sözleri anlamadan, düşünmeden söyler ve kendi dili ile kendi başını derde sokar. Buyrulmuştur ki, "İnsanın ölümü iki çenesi arasındadır." Yaratan Mevla, ancak bilgi ile bilinir. Bilgisizlikten bir hayır gören var mıdır? Bilgisizlik yüzünden, öz eliyle put yapıp ve sonra bu yaptığına "Rabb'im budur!" diyen o kadar çok insan var ki. Bilginin sözü öğüt, nasihat ve edepten ibarettir. İster Acem, ister Arap olsun, bilgiliyi, bütün milletler övdü. Bilgi, malı olmayan için tükenmez bir servettir. Bilgi, soysuz için bile ayıplanamaz bir soydur.

Edebin en başında gelen, dilini gözetmektir: Atabetül Hakayıkın yedinci kitabı "dilini korumak" üzerinedir.

Dinle, bilgi sahibi neler diyor neler: "Edebin en başında gelen, dilini gözetmektir". Dilini mahfazasında tut ki dışın kırılmasın. Eğer dilin mahfazasından çıkarsa dışını kırar. Düşünerek, tasarlayarak söyleyen adamın sözü, sözlerin en iyisidir. Yanşak (geveze) dil, yenilmez bir düşmandır. Sözlerini başıboş salma, dilini sağlam tut. Dilin başıboşluğu bir gün olur tahammül sınırına dayanıverir. Dili başıboş adam akıllı mı olur? Boşboğaz sözleri, çok başlar yedi.

Birini dil ile yaralama; bil ki ok yarası kapanır da dil yarası kapanmaz. Düşüncesiz adamın dili, kendi başına düşmandır. Pek çok kimsenin kanı sadece dilleri yüzünden dökülmüştür. Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur ama dilini korumasını bilenlerden hiç pişman olan var mı? İnsana ne gelirse dilinden gelir. Dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur. Şu sözü inanarak dinle, beden her sabah kalkıp eğilerek dile yalvarır. Eğer bir kişide şu iki şey bir araya gelmişse, onda insanlık yolu büğenmiştir¹⁰: İlki, gereksiz yere gevezelik ederek yanşar; ikincisi ise o kişi konuştuğunda dili yalan söyler. Dili yalana alışmış insandan uzak dur, ondan kaçın. Sonra kendin de ömrünü doğruluk içinde geçir. Ağzın da, , dilin de bütün güzelliği ve süsü doğru sözdür. Söylediklerini doğru de, dilin de sözlerin de süslensin. Dilini gözet, gel sözünü kısa tut. Dilini gözetken kendini gözetmiş olur. Allah'ın Resulu, "İnsanı yüzükoyun ateşe atan dilidir." dedi. Dilini sıkı tut, yüzükoyun ateşe gitmekten kendini korusun. Doğru söz, bal gibidir, yalan söz ise acı soğan. Soğan yiyip de ağzını acıtma, sen bal ye. Yalan söz hastalık, doğru söz ise şifadır. Bu söz eskilerin bir atasözüdür. Doğru ol, doğruluk yap ki adın da doğruya çıksın. İnsanlar seni doğru olarak bilsin. Eğrilikleri bırak da doğruluk elbisesini giyin. Giyeceklerin en iyisi doğruluk elbisesidir. Sırrını iyi gizle, kimseler duymasın; sözünden özüne pişmanlık gelmesin. Bütün gizli işlerin açığa çıkıp da bunu duyan ve görenler sana gülmesin. Ne kadar yakın ve güvenilir bir arkadaşın olsa bile dostuna güvenerek sırrını açıklama. Düşün ki, sırrın senin içinde sabretmez ve gizlenemezse, arkadaşında sabredebilir mi?

Bu dünya, konup göçülen bir konaklama yeridir: Sekizinci kitap, "dünyanın gelip geçiciliği/bir konaklama yeri olduğu" üzerinedir.

Bu dünya, konup göçülen bir konaklama yeridir. İnsan konak yerine geçip gitmek için iner. Göç kervanının başkanı kalkmış ve yola düşmüştür; başı kalkmış olan göç daha ne kadar oyalanabilir? Bu dünyanın peşinden gitmek niye? Cimri, mal yüzünden dünya peşine düşer. Sen kendini tut. Mala mülke gönül bağlamak neden? Bu mal sabah gelir, akşam gider. Mal mülk hırsını gönlünden at; giyim ve karın tokluğu ile yetin. Yoksulluk, yarının azık yokluğudur. Mal mülk yokluğuna yoksulluk deme. Bu dünya malından yiyecek ve giyecek kadarını al. Daha çoğunu isteme, çünkü bu fazlalık insana yükümlülük getirir. Dünya için "Tarladır" buyrulmuştur. Tarlada iyilik tarımı yapmak için çalış, çabala. Bu dünyanın lezzeti kalıcı değildir. Zevk alma zamanı yel gibi geçer gider. Genç, ihtiyarlar; yeni eskir; güçlü çöker, kuvveti gider. Dünya malı, bugün var yarın yok olur. Bugün benim dediğin mal yarın başkalarının kısmeti olur. Dolan her şey mutlaka azalır, tam olan da eksilir. Her mamur şey sonunda harap olur. Nice geniş ülkeler vardı; insanları kalabalık. O ülkelere sığamaz kalabalıklar gitti, yalnız yerleri kaldı; oralar şimdi insansız, kupkurudur. Ne kadar çok bilgin, ne kadar çok bilge vardı. Hani, nerede onlar? Binde biri bile görünmüyor. Dünya insana bazen gülümser ve hemen kaç çatıp alın buruşturur. O, bir elinde bal tutarken diğer elinde ağı sunar. Önce baldan bir parça tattırarak ağzını sulandırır, sonra da kadehine zehir koyarak sunar. Eğer tatlının tadına baktın ise ardından acıya hazır ol. Çünkü rahat ve huzur birer birer gelirse, zahmet onar onar gelir. Ey içine hiç gam karışmamış

sevinç uman kişi, bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur? Bu dünya yılan gibidir, yılanı öldürmek gerekir. Çünkü o el ile yoklanırsa yumuşak görünür ama içi zehir doludur. Yılan kendisi yumuşak olduğu halde insana kötülük yapar; ondan uzak durmalı ve yumuşaklığına aldanıp sarılmamalıdır. Bu dünyanın dıştan görünüşü de güzeldir, fakat içinde binlerce çirkinlik vardır. Dış süsüne bakıp da ona gönül bağlamak, bil ki hataların başıdır. Dünya bazen peçesini kaldırır ve yüzünü açar; kucaklayacak gibi kollarını açarak durur, fakat hemen kaçar. Mutluluk yaz bulutu gibi çabuk gelir geçer. Veya rüya gibi boştur; kuş gibi uçar gider.

Allah sana verdiyse sen de ver: Dokuzuncu kitap, “cömertliğin övülmesi ve hasisliğin yerilmesi” üzerinedir.

Ey dost, bilgi sahibinin izinden yürü. Eğer konuşursan, sözünü bilerek söyle. Cömert adamı öv, eğer öveceksen. Cimriye ise en sert yay ile okunu nişan al. Bütün diller cömert adamı övmüştür. Cömertlik bütün ayıpların kirini temizler. Cömert ol ki sana bir kem söz, sövgü gelmesin. Sövgü gelecek yolları cömertlik kapatır. 'Eğilmez gönülleri cömert kişi eğer. Erişilmez muratlara cömert kişi erişir. Cimriliği öven dil var mı? Hani nerede? Cömertliği sade vatandaş, seçkin bütün halk över. Bak, bilgiyi ancak cömert kişi yedebildi. Malını bilgi ile sattı ve çok övüldü. Muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı ve dünyada, gördüğü gibi, iyi bir ad bırakarak gitti. Cimrinin topladığı gümüş ve altının çoğu haramdır. O, topladıklarının günahını yüklenerek ve arkasından beddua alarak gitti. Malı başkaları arasında paylaşıldı. Onun payına da sadece pişmanlık kaldı. Ey mal sahibi cömert ve iyi insan, Allah sana verdiyse sen de ver. Yerilip sövülen kimse, toplayıp toplayıp vermeyendir. Topladıklarından verirsən, toplayabildiğin kadar topla. Tabiatın en iyisi, alışkanlıkların ayıplanmayı cömertliktir. Cimrilik tabiatın en çirkinidir. Ellerin kutlusu veren eldir. En kutsuzu da alıp alıp vermeyen eldir. Cimrilik hastalığını iyileştirecek bir ilaç bulunmamıştır. Cimrinin eli vermekten yana sınıksıdır. Açgözlü cimrinin gönlü toplamakla doymaz. O malına kul, malı da ona egemen olur. Bu halkın en iyisi cömerttir. Cömertlik şeref, ikbal ve güzellikleri arttırır. İnsanlar arasında sevilme dilersen cömert ol, cömertlik seni sevdirebilir. Cimri, ancak malının çobanıdır. Toplar, yemez içmez ve başkasına da vermeden sınıksı elinde tutar. Sağlığında dostuna tuz bile tattırmaz. Ölünce malı kalır, onu da düşmanı yer.

Büyükleme elbisesini giyindin ise hemen üzerinden çıkarıp at: Onuncu kitap, “tevazu ve kibir” hakkındadır.

Sana yine çok gerekli bir sözüm daha var, bana kulak ver onu söylüyorum şimdi. O söz şudur: Kibri yere at, alçak gönüllülüğe sarıl, onu sıkı tut. Kibir, bütün dillerde yerilen bir huydur. Huyların en iyisi alçak gönüllülüktür. Bir kimse ki büyüklük tasladı, bencillik ettiyse onu ne Allah sever, ne de kul. Dünya malı kazananların hepsi, yiyemeden gitti; durumlarını gör: Karısı bir başka erkeğe vardı, onunla yatarak bedenini ona teslim ediyor. Büyükleme elbisesini giyindin ise hemen üzerinden çıkarıp at. Halka karşı kibirle göğüs kabarttınsa, dilini hemen düzelt. Allah'ın varlığına ve birliğine inancın belirtisi alçak gönüllü

olmaktır. Eğer sen de mümin isen alçak gönüllü ol. Allah, alçak gönüllü olanı yüceltir, kibirliyi de aşağılara düşürür. Sakın büyüklük taslama, gerçek ulu, yalnız Allah'tır. Allah, "Ululuk bana mahsustur, onu siz üzerinize alınmayın." dedi. Büyükleme, büyüklüğe uzanma eğer zenginlikten dolayı ise, çıplak giderken malın sana ne yaran olacak dersin? Kasan ve cüzdanın burada kalacak. Eğer büyükleme, büyüklüğe uzanma eğer zenginlikten dolayı ise, çıplak giderken malın sana ne yaran olacak dersin? Kasan ve cüzdanın burada kalacak. Eğer büyükleme, büyüklüğe uzanma eğer zenginlikten dolayı ise, çıplak giderken malın sana ne yaran olacak dersin? Kasan ve cüzdanın burada kalacak. Eğer büyükleme, büyüklüğe uzanma eğer zenginlikten dolayı ise, çıplak giderken malın sana ne yaran olacak dersin? Kasan ve cüzdanın burada kalacak.

Fazla emel besleme; ecel, emelin arasında saklıdır: On birinci kitap "harislik/açgözlülük" hakkındadır.

Gel sana yine bir öğüt daha vereyim, dinle: Fazla emel besleme; ecel, emelin arasında saklıdır. Ey dostum, emel denilen şey uzun (vadeli) düşünmektir. Düşünceyi uzun tutma; işi, çalışmayı çok tut. Diyorsun ki insana giyecek, yiyecek ve içecek gerekli. Hatta çok mal, çok işçi ve kadın... Eğer ömür boyu yetecek kadar mal topladınsa bile, başlık giyebilmek için insana önce bir baş gerekir. Hırs insan için kötü bir huydur. Hırsın sonu üzüntü, pişmanlık ve özlem olur. Zenginlik de yoksulluk da Allah'ın ' verdiği kismettir. Hırs ise insan için yalnızca boş bir zahmettir. Hırs sahibi dünyanın malını toplasa doymak bilmez. Kendisi ihtiyarladığı halde, içindeki hırs hiç yaşlanmaz. Hırslı adam, hırsını ancak toprak altına girdiğinde terk edebilir. Hırs sahibi kimse mal mülk edinmekten yorulmaz ve bundan hiç usanmaz. Bu hastalığın ilacını henüz bulan olmadı. Bir söz vardır: "Eğer bir kimseye iki vadi dolusu altın para verilse, o bunları yetersiz bulup üçüncü vadiyi de ister." Ey hırslı kişi, de bana: Hırslı davranmanın ne gereği var, bu kadar hırs neye yarar? İster dar, ister geniş, senin rızık yazılmıştır; hırslanmak acaba bunu daha iyi yapar mı?

Kim yardımsever ise ona insan de: On ikinci kitap, "kerem, hilm ve diğer iyilikler" hakkındadır.

Kökü (soyu) güzel olanın kendi de güzel huylu olur. Bu güzel huylu adama gönül bağlanır. Adamdan adama fark çoktur, ama görünüşte hepsinin başında başlık vardır. İnsanların bütün davranışlarını ve hareketlerini çok iyi incele; kim yardımsever ise ona insan de. Yardımseverlik duygusu taşımayan insan meyvesiz ağaç gibidir. Meyvesiz ağacı kesip odun yapmaktan başka neye yarar? Müslüman'a karşı sevecen ve merhametli ol. Kendin için düşündüklerini diğer Müslümanlar için de düşün. Sana cefa edene vefa ile karşılık ver. Ne kadar yıkarsan yıka, kan kanı temizlemez. (Kan, kan ile yunmaz.) Elinde yenebilecek ne varsa, aç insanı doyur. Giyilebilecek elbise bulursan, çıplağı giydir. Sen başkalarına zorluk çıkarma, zahmet çektirme. Eğer sana başkasından eziyet gelirse, tahammül göster (dayan). Kötülük yapan adama sen iyilik yap, bağışlamanın ilk şartı budur, bunu iyi bil. Eğer bir kimseden iyilik görürsen ona övgü ile hayır dua et. Kusurlu adamın kusurunu affet, düşmanlığın kökünü kazı ve ortadan kaldır. Öfke ve düşmanlık ateşi alevlenirse, üzerine yumuşaklık suyunu dök ve o ateşi söndürmeye bak. Yardımseverlik bir binadır, uysallık da

onun temelidir. Ağırbaşlılık bir bahçe, bağış ise o bahçede biten kırmızı güldür. Eğilene destek ver (bükülmesin); kesilene ekle (yıkılmasın). Böyle bir insana hür kimseler minnet duyar. Ey dost, büyüklerin hakkını gözet. Gereksiz mizahtan ve yersiz mücadeleden sakın. Bu tür mizah büyüklerin sana karşı olan hiddetini artırır. Küçükler de sana karşı küstahlık etmeye hak kazanırlar. Bunların-gerçekliğine inan. Başına bir bela gelirse, ondan kurtuluş gününü sabırla bekle. Yani üzerindeki bela ve zahmeti yok etmeğe çalışarak rahata ermeyi bekle. Sıkıntı yangınları söner, sıkıntı bir nöbet gibidir, geçer gider; sabır sahibinin bundan kazancı sevap almak olur. Büyüklüğe erişersen, aslını şaşırma. Atlas giyersen, bez giydiğin zamanları unutma. Yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol. Büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan. Sözünü aklınla tartarak söyle, düşünmeden acele konuşma. Sonra başını korumak için saklanacak yer aramaktansa baştan sözünü sakla. Binlerce dostun olsa bile çok sayma; düşmanın bir tek olsa bile azımsama. İnsan ne kadar dikkatli olsa da yanlışlık yapabilir. Ne kadar usta olursa olsun, bir kusuru bulunabilir. Böyle bir kusurdan dolayı baş kesen, yaşamak için dünyada adam bulamaz. İyi davran, gönül alarak yaşa; kendini kötülükten bir başka yana çek. Bir iş yapacaksan düşünüp taşınarak gerçekten gerekli olduğunu bilerek yap. Yapacağın işi çok iyi incele, işin başını ve sonunu düşün. Sonunda sevinç geleceksen öyle gönül bağla, pişmanlık getirecekse önceden sakın. İnsanların iyilik ve kötülükleri, arzu etmekle geçmez. İyi işin de kötü işin de karşılığı gecikmez. Ey kötülük yapıp da iyilik uman kimse, şunu iyi bil, diken eken üzüm biçmez. Arkadaşı iyi olanın kendisi de iyi olur. İnsan, arkadaşının iyi olmasından dolayı çok hayır görür. Kötüye yaklaşma, kötünün sohbeti seni hemen kötü yapar.

Sen bozüksun, onun için dünya da bozuldu. Niçin bu dünyaya sitem ediyorsun? Zamanı yerme, insanları kötüle.: On üçüncü kitap "zamanenin bozukluğu" hakkındadır.

Dostluk yalan oldu, gerçek dostluk nerede hani? Binlerce dosttan bir tek doğru dost bulunmaz. Birçok insan görünüşte gerçek dost gibiyse de içten vefasızdır. Bunu bil. Bugünlerde dünya insanlığının durumu çok kötüdür. Yazık, insanlık nereye gitti? Vefa gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu. Cefa, doldu taştı, denizden de enginleşti. Hani sözünü tutmak, empati korumak; hani iyilik? Korkarım, sonunda hayırlı işler de ortadan kalkacak. İyiliğin başı gitti, elbette sonu da gidecektir. Kötülüğün önü geldi, sonu da gelecektir. Dünya düşmanlık, eziyet ve cefa ile doldu. Hani bir vefalı? Varsa ara, bakayım. Sen bozüksun, onun için dünya da bozuldu. Niçin bu dünyaya sitem ediyorsun? İslam garip idi yine garip oldu. İbadet riya, abid mecaz oldu. Meyhane mahallesi bayındır; mescit harap oldu. Halk beynamazdır şimdi. Bilgin uygulamayı, zahit takvayı bıraktı. Arif, dans icat edip hoş sema ediyor. Bid'atten men eden insan kalmadı. Onun için bu bid'at her gün artmaktadır. Hani emri maruf kılan iyi adam? İyi insanın duracağı yerin kendisi nerede? İnsanı bir yana bırakıp sen zamanı kötölensin. Zamanı yerme, insanları kötüle. Kim ikiyüzlüyse saygın adamdır. Kendine rağbet edilmesini dilerse git ikiyüzlü ol. Haklı olana, hakkını kullanma yolları

tıkanmıştır. Haksız olana ise bütün yollar ger geniştir. Ey ahlaksız kişi, sevinçle dolaş. Bu senin zamanındır, istediğini yap. İstedığın gibi rahat ve kaygısız yaşa. Seni hangi yerde engellediler; sana hangi sözlerle engel çıktı? Utanma kayboldu; araştırırsan kokusunu bile bulamazsın. Helal yiyen kalmadı, helalin vücudu şöyle dursun eseri bile görünmüyor. Haram yiyen, yediğini haram saymıyor. Halk zengin olan kimseye yönelip hür olan nefislerini ona kul yapıyor. Parası olmayanı görünce başlarını çevirip gözlerini yumarak geçip gidiyorlar. Ey mala karşı hırslı adam, şunun gerçek olduğunu bil ki bu zenginlik bugün için kaygı ve düşüncedir. Yarın ise bir yük, bir vebaldir. Haram malın sonunda azap, helal malın da sonunda hesap vermek var. Nefsin mala karşı niçin bu kadar hırslı davranmaktadır? Gönlünde mal üzüntüsü, dilinde hep malın sözü vardır. Kendin gidersen, bu mal da düşmana kalır. Sarınacak (kefen) bezini bile utandıkları için verirler. Senin asıl malın, öbür tarafa geçirebildiğindir. Elinde tuttuğun da ancak bir özlemdir. Bugün için toplamak insana ' haz verebilir, ancak yarın bırakıp gitmek çok acıdır. Bu dünyanın lezzeti bir terkıptir. Eziyeti çok, tadı azdır. Bal nerede ise arı da oradadır. Balın tadından önce arının zehrini tatmak gerekir. Dünya hüner ve erdem sahibi kişilere çok daha vefasızdır. Hünersizler daha az cefa çeker. Erdem ile talihin bir araya gelmesi ise bulunmaz nadirden daha nadirdir. Erdem sahibi bu dünyada nasıl bir kusur işlemiştir de bu dünya neden ona durmadan eziyet çektirir? Cimrileri yükselterek kıymetlileri yere vuruyor. Her halde bu kutsuz dünya artık ihtiyarlayıp bunadı. Ey dünya üzerinde egemen olup dünyayı bazen övüp bazen de yeren kişi, bil ki her gelen iş, o Kadir-i Mutlak olan Allah'ın hükmüdür; insanın her karşılaştığı şey onun emri ile. Dünyaya bu türlü sövme ve azarlama nedendir? Kaza ve kaderi yürüten, düzenleyen Allah'tır. Ayağa diken kader ile batır. Geyiği tuzağa düşüren kadedir. Başa gelen her şey kadedendir. Anlayışsızlar ise onu sebepten bilirler. Havada uçan kuşlar kader ile bazen kafese, bazen de kola konarlar. Koşanın koşamayacağı mukadder ise, vursan da koşmaz. Kuvvetli yay kurmakla kader geri çevrilmez. Sana ıstırap, ona hazine bağışlayan Allah'tır. Ey mustarip kimse, ıstıraptan şikayet etme.

Adım Edib Ahmed, sözüm edep ve öğütten ibarettir: On dördüncü bölüm "kitap sahibinin özrü" hakkındadır.

Bu kitabı öğütler şeklinde yazdım. Onu okuyan dil bal yemiş gibi lezzet bulur. Kim bu sözü başka sözlerle karşılaştırırsa gerçeği kalıpla mukayese etmiş olur. Adım Edib Ahmed, sözüm edep ve öğütten ibarettir. Vücudum gider sözüm burada baki kalır. Bahar geçer, güz gelir; ömür biter. Bu gelip geçen bahar ve güzler benim ömrümü tüketir. Onun için işte bu Türkçe kitabı çıkardım. Ey dost bunu ister yeterli bul, ister ilaveler yap. Eğer kendim gidersem sözüm kalsın diye bu nadide ve zarif sözleri yazdım. Onun için bu güzel bir kitaptır. Süzölmüş bir kitaptır. Sözleri seçerek getirdim, çürümüş, çözülmüşleri attım. Tutarsız söz çok, fakat nadir ve süzölmüş söz çok az bulunur. Sırmalı atlas az bulunur, değersiz olana bez denir. Ey benden sonra gelen, bunu okursan beni duada unutma. Sen de bana dua edersen diye bu nadide sözleri sana hediye ettim.

Edip Ahmet Yüekneki'nin bize hediye ettiği nadide sözleri, medeniyetimizin kurucu değerlerinin, dahası geçmişle, gelenekle kurulacak irtibatın ipuçlarını veriyor. Bizi geleceğe taşıyacak olan bu ipuçlarıdır. Her biri yaşam ilkesi olacak değerde olan öğütler ile verilen medeniyet kurucu değerler: bilgili ol, dilini muhafaza et, dünyaya bağlanma, cömert ol, alçakgönüllü ol, hırslı olma, yardımsever ol, kendini düzelt. Kısaca bilgili ve ahlaklı ol. Bilgiyi ve ahlakı hayatına yoldaş kıl.

Bu özellikleriyle yazıldığı tarihten bu güne günlük yaşamımızda bir şekilde yaşatılmış olan Atabetü'l-Hakâyık, gelecek kuşaklarımız için de bir el rehberi olmayı hak eden bir çalışmadır. Son bölümde yazarının beklentilerini de karşılayacak şekilde onu hayatımıza katmak, ahlaklı bir yaşam, ahlaklı bir topluma zemin hazırlayacaktır. Türk ve İslam kültür dünyasının/coğrafyasının son iki asır yaşadığı dağınıklığı aşma reçetelerinden biri bu ve benzeri klasikleri hayatımıza dahil etmek olacaktır.

Kaynaklar

YÜKNEKİ, Edip Ahmed bin Mahmud, **Atabetü'l-Hakayık**, Haz. Yaşar Çağbayır, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.

SAMİ Şemseddin, **Kamus-u Türki**, İstanbul, 1371.

FAZLIOĞLU, İhsan, "İslâm Medeniyeti Üzerine Yeni Yaklaşımlar" **Uluslararası Konferans**, İMÜ, İSMAM, 06 Mayıs 2013, İstanbul.

ÇEVİKBAŞ, Sebahattin, Felsefemiz üzerine: gelenekten geleceğe hikmetin izini sürme, **Doğu Felsefe Günleri II**, Muş, 2018. (Yayımlanmamış bildiri)

BAYKARA, Tuncer, **Osmanlılarda Medeniyet Kavramı**, İstanbul 2007.

İBN HALDÛN, **Mukaddime**, Çev. Zakir Kadiri Ugan, c. I-II, Milli Eğitim Basımevi, 1997, İstanbul.

JAROSLAV, Krejci, **The Paths of Civilization: Understanding the Currents of History**. New York: Palgrave, Macmillan 2004.

KINALIZADE, Ali, **Ahlak-ı Alai**, haz. Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

YUNUS EMRE’NİN AŞKI: ALLAH, İNSAN VE ÇEVRE

Ali Abbas ÇINAR*

*Sözüm ay gün için değil sevenlere bir söz yeter
Sevdiğimi söylemez isem sevmek derdi beni boğar*

a. Yunus Emre’de Allah

Yunus böyle diyor, aşkı bu. Söylemez ise boğulacak. İdam fermanı verilmiş olsa da söyleyecek. Yunus kendini Allah’ın konuşan dili olarak görür. Bunun için “ete kemiğe büründüm Yunus gibi göründüm” der. Türk tasavvufunun önde gelen mutasavvıflarından ve manevi mimarlarından olan Yunus Emre (1240-1320) **arif, âdil, alim ve akil bir insandır**. Sözleri hikmetlidir. Sözlerinin hikmetli olmasının sebebi onun ledün ilmini hayatının parçası olarak görmesindedir. Yunus’un düşüncesinin özünü Hak ve Hakk’ın tecellisi oluşturur. Yunus’a göre Hak Teala insanda, varlıklarda tecelli etmiştir. Bunun için “ete kemiğe büründüm Yunus gibi göründüm” der.

Ahmet Yesevi’nin prensiplerini koyduğu¹ ve Hacı Bektaş Veli’nin de Anadolu’da sürekle haline getirdiği 4 kapı 40 makam anlayışına göre insanın Allah’a ulaşmasının merhaleleri vardır. Bunlar şeriat, tarikat, marifet ve hakikat kapılarıdır. Her kapıda 10 ilke vardır ve kişi bunları yaşadığı ölçüde Allah’a yakın olur.² Yunus’un şiirinde söz ettiği şeriat kapısında kişi insani yanlarıyla; nefsi,

* Dr.Öğr.Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fak. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Ahmet Yesevî Dört Kapı Kırk Makam anlayışının kaynağını Hz. Ali’ye dayandırmaktadır: “Hazreti Ali razıyallahü anhu rivayet kılırlar kim dervişlik makamı kırk turur. Eğer bilib amel kılsa dervişliki pak turur; ve eğer bilmesee ve örgermesee, dervişlik makamı anga haram turur ve cahil turur. Ol kırk makamı onı makam-ı şerîatda turur ve onı makam-ı tarîkâtte turur ve onu makam-ı ma’rifette turur ve onı makam-ı hakikâtte turur”. (Duran 1997, 12)

² “Hacı Bektaş Velî, Makâlât’ında Dört Kapı Kırk Makam’ı şu şekilde gösterir: **Şerîatin makamları**; birinci makamı, iman getirmektir. İkinci makam, ilim öğrenmektir. Üçüncü makam; namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak, gücü yetene hacca gitmek, seferberlik olunca kaçmayıp düşmana karşı gelmek ve cenabetten temizlenmektir. Dördüncü makam, helal kazanmak ve faizi haram bilmektir. Beşinci makam, nikah kıymaktır. Altıncı makam, hayz ve loğusalıkta cinsi münasebeti haram bilmektir. Yedinci makam, sünnet ve cemaat (ehl-i sünnet ve’lcemaat) ehlinden olmaktır. Sekizinci makam, şefkâttir. Dokuzuncu makam, temiz yemek, temiz giyinmektir. Onuncu makam, emr-i bi’l-ma’ruf nehyi an’îl-münker, yani iyiliği emredip yaramaz işlerden sakındırmaktır.

hırsı, yanılığları, istekleri, mülkiyet anlayışıyla vardır ve paylaşımcı değildir. İnsan bu kapıda henüz ham haldedir, pişmemiştir. “Hakikat” kapısı ise Allah ile hemhal olma halidir. Hakikate, gerçeğe ulaşan kişi artık dünyevi olan her unsurdan uzaktır. Sadece gerçeğe ve gerçek olana yönelir. Bunun için, Yunus’a göre, şeriatça evliya sayılan kişi henüz ham kişi olduğu için cümle yaratılmışa bir göz ile bakamamaktadır. Oysa beklenen durum cümle yaratılmışa bir göz ile bakabilmektir. Hakikat bunu göstermektedir.

Yunus’un efsanelere dayalı hayatı ve şiirlerinin esası tasavvufun ortaya koyduğu bu dört temel ilke bilinmeden anlaşılabilir. “*şeriat, tarikat yoldur varana hakikat, marifet andan içeri*” diyen Yunus’un elbette söylemleri de düşünce ve eylemlerinin eseridir.³ Şeriatta seninki senin benimki benim, tarikatta seninki senin benimki de senin, marifette ne benimki var, ne senin; hakikatte ise ne sen varsın ne ben. Senin, benim olmadığı bir yerde sadece gerçek vardır. O gerçek Allah’ın kendisidir. Allah ise aşktan, adaletten, iyilikten ibarettir. Bu bakışta sadece insanlar değil, cümle alem kardeştir. Bunun için Yunus “*Hakk’ı gerçek sevenlere cümle alem kardeş gelir*” diyor. Bu aşka ulaşmanın yolu ise benlikten, kibirden uzaklaşmak ve senden benden geçmekle olur. Kişi ben’den, benlikten, bencillikten kurtulmadan gerçek olana varamaz.

Tarîkâtın makamları; tarîkâtın ilk makamı pîrden el alıp tevbe etmektir. İkinci makam, mürid olmaktır. Üçüncü makam, saç kesmek (tırış olmak) ve elbise değiştirmektir. Dördüncü makam, nefis savaşında mücahede etmek, olgunlaşmaktır, pişmektir. Beşinci makam, hizmet etmektir. Altıncı makam, havf yani korkudur. Yedinci makam, ümit etmektir. Sekizinci makam; hırka zenbil, makas, seccâde, subha (yüz taneli tesbih) ibrat (iğne) ve asadır. Dokuzuncu makam, sahib-makam (makam sahibi), sahib-cemiyet (cemaat sahibi-iç bütünlüğü), sahib-nasihât (nasihat sahibi) ve sahib-mâhabbet (muhabbet sahibi) olmaktır. Onuncu makam; aşk, şevk, sefâ ve fakirliktir.

Marifetin makamları; Birinci makam, ilim, ikinci makam, cömertlik, üçüncü makam, haya, dördüncü makam, sabır, beşinci makam, perhizkârlık, altıncı makam, korku, yedinci makam, edep, sekizinci makam, miskinlik, dokuzuncu makam, mârifet, onuncu makam, kendini bilmektir.

Hakikâtin makamları; birinci makamı, toprak olmaktır. İkinci makamı, yetmişiki milleti ayıplamamaktır. Üçüncü makamı, elinden geleni esirgememektir. Dördüncü makamı, dünyada yaratılmış bütün nesnelere kendisinden emin olmasıdır. Beşinci makam, mülk sahibine yüzünü sürüp yüz suyunu (yaratılış sebebi olan Muhammed nurunu) bulmaktır. Altıncı makamı, sohbetinde hakikât sırlarını söylemektir. Yedinci makamı, sırdır. Dokuzuncu makamı münacaattir. Onuncu makamı, Çalab Tanrı’ya ulaşmaktır.” (Şahin 2014, 276-277).

³ Dört Kapı aynı zamanda evrenin yaratılışındaki dört unsur olan ateş, hava, su, toprak ile de simgelenmiştir. İlk kapı şerîat kapısı, simgesi yel (hareket eden hava)dir. Bu grupta yer alan kişilere abidler denilmiştir. İkinci kapı, tarîkât kapısı, simgesi od (ateş). Bu grupta yer alan kişilere zahidler denilmiştir. Üçüncü kapı, mârifet kapısı, simgesi sudur. Bu grupta yer alan kişilere arifler denilmiştir. Dördüncü kapı, hakikât kapısı, simgesi topraktır. Bu grupta yer alan kişilere muhibler denilmiştir. (Temren 1995, 71).

Yunus Emre, sadece yaşadığı dönemin dili değildir. O; yoksulların, ezilmişlerin, çaresizlerin protestocu dilidir. Onun protestosu Allah'a sığınarak ve Allah'a iman edilerek, fakat yoksulların, mazlumların yanında yer alınarak, hakları ifade edilerek var edilir. Bununla birlikte "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin" anlayışının hakim olur. İranlı vezirlerin, Selçuklu hükümdarlarının, onlara bağlı derebeylerinin tahakkümü karşısında ancak bu duruşla kendini oldurur.

Yunus'un bu duruşunun temelinde Allah'tan başlayıp onunla biten, fakat cümle yaratılmışı da kapsayan büyük söylemin adıdır aşk. Bu itibarla Yunus Emre'nin dili, imanı da, gönlü de aşkı terennüm eder. Platon'a göre "aşk, her iyi olanı ve bizi mutlu edeni arzulamaktır", "iyinin her zaman bizim için olmasını istemektir" (Platon'dan naklen Yas 2008, 10). Yunus'a göre insan ancak aşk ile; "1. Nefsin kötülüklerini yener, 2. Hiçliğin neden olduğu karanlıktan kurtulur, 3. Mutlak Güzel'e, Tanrısal Öz'e ulaşır. İnsanın vazifesi Allah'ın güzelliğini, kudretini en saf ve en yüce şekli ile bilmektir, idrak etmektir; öyleyse insanın Allah ile böyle bir ilgi ve sevgi içine girmesi, kendi varlık yapısının ve ilahi aşkının yardımıyla olacaktır". (Yasa 2008, 26)

Yunus'un aşkının özü saf sevgidir. "Yunus sevgi ve hoşgörü sahibidir. O, Allah'ı ve Allah'ın yarattığı her şeyi sever. Allah'ın birliğine gerçekten inanmıştır ve hiçbir varlığı, hiçbir olayı, hiçbir inancı, hiçbir insanı Allah'ın birliği dışında tutmaz. Her şey Allah iradesiyle, Allah tarafından yürütüldüğünü söyler. Bütün varlıklar ve olaylar sadece birer vesile olduğuna göre, evrende herhangi bir şeyi sevmemek, Allah'ı sevmemek demektir. Kin tuttuğunuz Allah'tır. Yerdığınız, çekiştirdiğiniz, alay ettiğiniz Allah'tır. Evrendeki her şeyi huzur içinde karşılamak, başına kötü şeyler gelirse bunların Allah'ın takdiri olduğunu bilmek, daha sonraki sonuçlarını sabırla beklemek, bencillikten kurtularak olayları gönül gözüyle, Hak gözüyle değerlendirmek (Ergün 1997).

Yunus'un aşkının temelini Allah ve insan oluşturur. Bu aşkın nereden geldiğini yine onun sözleriyle haber verelim:

Erenler bir denizdir, aşık gerek dalası,

Bahri gerek denizden, girip gevher alası.

Yürü var epsem ol sen, ne simsarlık satarsın?

Ali gibi er gerek isbu sırra eresi.

Muhammed Hakk'ı bildi, Hakk'ı kendinde gördü,

Cümle yerde Hak hazır, göz gerektir göresi.

*Dedim is bu nefesi âsıklar hükmü ile,
Eli açık er gerek bir karara durası.*

*Yürü hey sahte sofu, ne sahtelik satarsın?
Hak'tan artık kim ola kula dilek veresi.*

*Hak durağı gönülde, ayeti var Kuran'da,
Arş'tan yukarı canda ask burcunun kulesi.*

*Gel şimdi miskin Yunus, tut erenler eteğin,
Cümlesi miskinlikte, yokluk imis çaresi.*

(Timurtaş 1980, 208-209)

Allah evrendeki her varlıkta mevcuttur. Var olan her zerre onun kendisini ifade eder. Ruhun, canın kendisidir. Yunus, bu gerçeği şöyle ifade ediyor:

*Sen hod bize bizden yakın görünmezsin hicâb nedir?
Çün aybı yok göklü yüzün, üzerinde nikâb nedir?*

(Timurtaş 1980, 42)

*Sensin benim cânım cânı, sensiz kararım yokdurur
Uçmak'ta sen olmazısan vallah nazarım yokdurur.*

(Timurtaş 1980, 34)

Gerçek, içinde Allah olduğu için gerçektir. Alevilerin bütün gülbanklarının (dualarının) sonunda hakiki olana, hakikate “Gerçeğe Hû” denilmesi bu gerçeğe işarettir. Gerçek olan ise sadece Allah’tır. Yunus’un dikkat çektiği ana prensip de budur. Âlemde var olan her varlığın içinde Allah vardır. Bu haliyle “her nereye baksak orada var olan”dır. Bu haliyle olaylar da, eylemler de, doğa da Allah’a götürür. Var olan her şey ruh ve can taşır ve bu ruh ve can Allah’ı gösterir:

*Hakk cihana doludur, kimseler Hakk'ı bilmez
Onu sen senden iste, o senden ayrı kalmaz.*

(Timurtaş 1980, 55)

*Evvel benim, âhır benim, canlara can olan benim
Azıp yolda kalmışlara Hızır medet olan benim.*

*Bir karara tuttum karar, sırrımı benim kim duyar
Gözsüz beni kanda görür, gönülde gizlenen benim.*

*Dahi acep aşıklara ikrar u din, iman oldum
Halkın gönlünde küfr ile, İslâm ile iman benim.
(Timurtaş 1980, 104)*

*Ey yarenler, ey kardaşlar, sorun bana nerde idim,
Aşk denizine dalan ben, deryayı ummanda idim.*

*Yere bünyad vurulmadan, yer gök melaik dolmadan,
Levh ve kalem çalınmadan, mülkü Yaradanda idim.*

*Ben bu suretten ileri adım Yunus değil iken,
Ben o idim, o ben idi, bu aşkı sunanda idim.*

(Timurtaş 1980, 105-106)

b. Yunus Emre'de İnsan

Yunus Emre'nin şiirlerini esas olarak 2 daire içinde incelemek gerekir. Bunlardan biri doğrudan Allah'a seslenen şiirler, ikincisi ise insanı irşat etmeye, aydınlatmaya, eğitmeye yönelik şiirler. Yunus adeta kendini bir köprü gibi görür. Dede Korkut kitabında Dede Korkut için "Allah'tan ilham alır idi" denir. Biz bu ilham kısmını Yunus için de kısmen söyleyebiliriz. Yunus'u Dede Korkut'tan ayıran ana özelliklerden biri de bir şeyhe bağlı olmasıdır. Şeyh 4 kapıyı geçmiş, fena makamına ulaşmıştır. Bu itibarla bilginin, aydınlanmanın içindedir. Şeyhi mevcut bilgilerin aktarıcısı sayarsak Yunus bir yanıla beşeri dünyayı şeyhinin yol göstericiliğinde öğrenerek Hakk'a ulaşmakta ve Hak'ta yok olmaktadır. Yunus'u Hakk'a götüren iki yol vardır: birincisi salt bilgi ki bu şeriat ve tarikat kapısında sağlanır. Rahmani bilgi ise marifet ve hakikatte verilir ve kişi Hakk'a, aşka, haklı olana kavuşur.

Hakk'a âşık olan, onunla hemhal olan ve sonunda Hak ile Hak olan Yunus için elbette 72 millete bir göz ile bakmak gerektiği gerçeği gün kadar açık olur. Yunus; Allah ile insan arasında bir yerde durur. Allah ile insan veya insan ile insan arasında bir köprü olur. İnsana öğütleri tutulacak yol ve yöntem üzerinedir. Bu öğütlerinde, çağrılarında Allah'a varmanın yolunun hayır işlemekle, adaletli davranmakla mümkün olabileceğini söyler:

*Bir kez gönül yıktın ise bu kıldığın namaz değil
Yetmiş iki millet dahi elin yüzün yumaz değil*

*Yol odur ki doğru vara göz odur ki hak'kı göre
Er odur alçakta dura yüceden bakan göz değil*

(Timurtaş 1980, 91-92)

*Bana namâz kılmaz diyen ben kıluram namâzumı
Kılurısam kılmazısam ol Hak bilür niyâzumı*

*Hak'dan artuk kimse bilmez kâfir müselmân kim durur
Ben kıluram namâzumı Hak geçürürse nâzumı*

(Timurtaş 1980, 188-189)

Hacı Bektaş Veli de "72 millete bir nazarla bakmayan bizden değildir" demektedir. Yunus'un bu kültür ve sosyal ortamdan gelenekten beslendiği ortadadır. Yunus insana çağrısında Hakk'a varmayı esas alır. Ancak Hakk'a varmanın yolları vardır: yol doğru olmalı, kişi kibirli olmamalı, gammazlık yapmamalı, içi ve dışı bir olmalı, insanlara hayır yapmalıdır. İnsan başka insanların, hatta başka varlıkların üstünde değildir:

Elif okuduk ötürü pazar eyledik götürü,

Yaratılmışı hoş gördük yaratanından ötürü

dizelerinde de anlaşılacağı üzere Yaratanından ötürü insan cümle yaratılmışa bir nazarla bakmalı ki Hakk'a ere. Arap alfabesinin ilk harfi olan ve teklifi, birliği, vahdeti simgeleyen elif harfinin ötür ile okunması O sesini verir. O ise Allah'a işaretir. Yunus söze Allah ile başlamakta ve bununla vahdete erdiğini, ilahi ilmi bir bütün olarak öğrendiğini ifade etmektedir. Bu sözlerin Hakk'ın sözü olduğunu dolaylı olarak anlamaktayız. Hakikatte Hak insan içindeyse dil Yunus'un, söz Allah'ındır.

Yunus'un kendine yönelik olan bu ve buna benzer sözleri aydınlığa ulaştırmış, Hak ile hemhal olmuş bir insanın başka insanlara çağrısıdır. Yunus bu yolla insanları eğitmekte, yönlendirmekte, sözleriyle örnek vermektedir.

Yunus'un insanı eğitmeye yönelik çağrıları hep sürer. Elbette 4 kapı 40 makamın son merhalesine gelen, irfan sahibi bir arifin ilimden habersiz olduğunu söylemek tutarsızlık olur. Yunus sözlerinin sonraki kuşaklara kalmasını istemektedir. Tasavvufun batın yanını tercih eder. Mansur'dan yanadır. Kendinden önce ve kendi zamanındaki batın-zahir tartışmalarının doğrudan

içindedir. Yunus'un bu tercihi Hakk'a zahiren bakanlarca cezalandırılmak istenmiştir.

Cennet Cennet dedikleri birkaç köşkle birkaç huri

İsteyene ver sen anı, bana seni gerek seni

(Timurtaş 1980, 209)

dizelerinde de görüldüğü gibi o hakikatin peşindedir. Her iki dünyada da maksadı O'na vasıl olmaktır. Yunus'un bu tavrı, şathiyata bağlı söyleyişleri elbette halk arasında dikkati çekmiş, fakat dönemin şeyhülislamı Ebusuud efendinin dikkatinden kaçmamıştır. Bu tarz şiirleri yazanların da, okuyanların da öldürülmesi fetvası verilmiştir (Düzdağ 2012):

“Sen bir ulu sultansın Canlar içinde cansın

Çün âyan gördüm seni Pinhan kayusu değil

deyüp ve gâh

Cennet cennet dedikleri Bir ev ile birkaç hûri

İsteyene ver sen anı Bana seni gerek seni”

Yunus'un kişinin kendini bilmesi yönündeki çağrısı ve bunu ilmin gerçeği sayması elbette tehlikeli sayılmıştır. Yunus, daha yeryüzünde sosyal gerçeklik yok iken kişi haklarından bahsetmekte ve bunun da Allah'ın emri olduğunu ifade etmektedir. Onun en büyük çağrısı zamanın insanlarına, Allah'ı bilen, fakat anlayamayan âlimlerine, hocalarınadır:

İlim ilim bilmektir ilim kendin bilmektir

Sen kendini bilmezsin ya nice okumaktır

Okumaktan murat ne kişi Hak'kı bilmektir

Çün okudun bilmezsin ha bir kuru emektir

Dört kitabın ma'nisi bellidir bir elifte

Sen elifi bilmezsin bu nice okumaktır

Yunus emre der hoca gerekse bin var hacca

Hepisinden iyice bir gönüle girmektir

(Timurtaş 1980, 51)

Yunus'un bütün derdi insan gönlüdür. Her ne olursa olsun insanı incitmemelidir. Dede Korkut Kitabı'nda "tekebbürlük eyleyen Hak Teala sevmez, gönlün yüce tutan erde devlet olmaz" denilir. Yunus, kibri insanın en büyük zaaflarından görür ve reddeder. Yunus'ta bu ifadeler çok sık geçer. Gerçek dost Allah'tır. Allah gönüllerdedir. Gönül yapan, insanı razı eden Allah'a ulaşır. Yunus'a göre Tanrı gönülde tecelli eder, gönül kutsaldır. Gönül yıkan kişi bu dünyada da, ahirette de mutsuz olacaktır:

Ben gelmedim davi için benim işim sevi için

Dostun evi gönüllerdir, gönüller yapmağa geldim

(Timurtaş 1980, 99-100)

Veya

Miskinlik ile gelsin kimde erlik var ise

Merdivenlerden iterler yüksekten bakar ise

Yunus insanı düşkünlüğe götüren kibirli hale karşılık her zaman gönlü yukarı çeker. Gönül Allah'ın evidir, Çalab'ın tahtıdır. Çalab'ın tahtını pak eylemeli ve kırmamalıdır. Kim bunu yıkar, kırar ise bedbahttır ve Allah'a yakınlaşması mümkün değildir:

Aksakallı bir koca hiç bilmez ki hâl nice

Emek yemesin hacca bir gönül yıkar ise

Gönül Çalab'ın tahtı Çalap gönüle baktı

İki cihan bedbahtı kim gönül yıkar ise

Yunus yoldan ırasın yüksek yerde durmasın

Sinle sırat görmesin sevdiği didar ise

(Timurtaş 1980, 163)

c. Yunus Emre'de Çevre

Çevre; canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamdır. Çevre; toprak, su, hava, bitki, hayvan bu ortamlara ilişkin ekosistemler, bunların yaşama ortamları ve doğada bulunan cansız varlıklardan oluşur. Bu unsurların hepsi de insan ile doğrudan ilişkilidir.

Yunus Emre'de çevre, bütün bir evreni kapsar. Onun için çevre sadece insanları değil, bütün yaratılmışlardır. Yunus, yaratılmışları; insan, bitki, hayvan vb. birbirinden ayrı görmez:

Cümle yaradılmışa bir göz ile bakmayan,

Şer'in evliyâsıysa hakîkatte âsidir.

Elbette yaratılmışların merkezinde akli, düşünme yeteneği olmasından dolayı insan vardır. Ancak, Yunus'un gözünde, insan çevrenin dışında veya onun üstünde bir varlık değil, tam tersine onun parçasıdır. Ve insan yaratılmış olan her varlığa aynı gözle bakmak zorundadır. Eğer eşit olarak bakmayı bilmiyorsa Allah nazarında asidir... Elbette bu bakış, onun Allah anlayışıyla ilgilidir. Ona göre var olan cümle varlık Allah tarafından yaratılmıştır. "Yaratılmışı hoş gördük Yaratan'dan ötürü" diyen Yunus bunun için yaratılmış olan her varlığa aynı gözle bakmanın ilahi bir durum olduğunu ifade eder.

Yunus, şiirinde, çevreyi etkileyici unsur olarak kullanır. Ölüm hali kafesten uçan kuş, yere saçılmış tohum olarak gösterilir. Genç yaşta ölenler gök ekin biçilmiş olarak tarif edilir. Yunus'a göre insan çevresindeki hasta durumda olanlara da yardım etmeli, "bir içim su" vermelidir. Verilen bu su ona öte dünyada karşısına gelecektir. Kişi bu dünyada ne yaparsa öbür dünyada karşısına çıkar. İnsana yapılan yardım, cennete gitmenin anahtarıdır.

Yunus'un şiirlerinde dağ, toprak, varlıklar hayatın ayrılmaz parçası görülürler. Toprak bereket kaynağıdır:

Ben ayumu yirde gördüm ne isterem gökyüzünden

Benim yüzüm yirde girek ana rahmet yirden yağar

Yunus toprakla, çiçeklerle, ağaçlarla, kuşlarla, bulutlarla konuşur. Bunların her biri can taşır ve Yunus'u duyarlar. Çevre unsurlarından olan dağ da onun ele aldığı konulardandır. Dağ bezen bir harami, bezen sığınak ve bazen dert dinleyen yoldaştır.

Taşkın yine deli gönül, sular gibi çağlar mısın?

Aktın yine kanlı yaşım, yollarımı bağlar mısın?

Haramî gibi yoluma aykırı inen karlı dağ

Ben yarimden ayrı düştüm, sen yolumu bağlar mısın?

Karlı dağların başında salkım salkım olan bulut

Saçın çözüp benim için yaşın yaşın ağlar mısın?

(Çevirme 2001, 75-76)

Sonuç

Yunus imdi sen-ben iken âşıklara ne sen ü ben

Yokluk durur anı sevmek koyun ayruksı bakışı

KAYNAKÇA

ÇEVİRME, Hülya, 2001, “Yunus Emre’nin Şiirinin Göstergibilim Açısından İncelenmesi”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.: 17, 75-80

DURAN, Hamiye, 1997, “Yunus’ta Sülûk Sistemi”, Hacı Bektaş Velî Dergisi, S.: 2, 12-13.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, 2012, **Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları: Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı**, İstanbul, Kapı Yay.

ERGÜN, Mustafa, 1997, **Yunus Emre'de Tasavvuf ve Eğitim**, Ankara, Ocak Yay.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, 1965, **Yunus Emre Risâlat al-Nushiyya ve Dîvân**, İstanbul, Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yay.

KILIÇ, Mahmud Erol. 2012. **Tasavvufa Giriş**, İstanbul, Kitap Evi.

ÖZTELLİ, Cahit, 1984, **Yunus Emre**, Özgür Yayın - Dağıtım, İstanbul, Doğu Matbaası.

SEVÜK, İsmail Habib, 1955, **Yunus Emre**, İstanbul, Sel Yay, Hisar Matbaası.

ŞAHİN, Hanifi, 2014, “Alevi Yazılı Kaynaklarındaki Dört Kapı Kırk Makam Anlayışının Günümüz Alevi Yazarlarca Algılanışı”, **Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu (3-5 Ekim 2013)**, Bingöl, Bingöl Üniversitesi Yay., 274-287.

TEMREN, Belkıs, 1995, **Bektâşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.

TİMURTAŞ, Faruk K., 1989, **Yunus Emre Divanı**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları 380, 1000 Temel Eser Dizisi: 72, Başbakanlık Bas.

YASA, Metin, 2008, **Yunus Emre’de Aşk-Yaratılış-Kendi Olma**, Ankara, Ankara Okulu Yay.

EK:

YUNUS ŞİİRLERİNDEN BİRKAÇ ÖRNEK

1

İlim ilim bilmektir ilim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsin ya nice okumaktır

Okumaktan murat ne kişi hak'kı bilmektir
Çün okudun bilmezsin ha bir kuru emektir

Dört kitabın ma'nisi bellidir bir elifte
Sen elifi bilmezsin bu nice okumaktır

Yiğirmi dokuz hece okursun uçtan uca
Sen elif dersin hoca ma'nisi ne demektir

Yunus Emre der hoca gerekse bin var hacca
Hepisinden iyice bir gönüle girmektir

2

Aksakallı bir koca hiç bilmez ki hâl nice
Emek yemesin hacca bir gönül yıkar ise

Gönül Çalab'ın tahtı çalap gönüle baktı
İki cihan bedbahtı kim gönül yıkar ise

Az söz erin yüküdür çok söz hayvan yüküdür
Biline bu söz yeter sende gevher var ise

Sen sana ne sanırsan ayruğa da anı san
Dört kitabın mânâsı budur eğer var ise

Yunus yoldan ırasın yüksek yerde durmasın
Sinle sırat görmesin sevdiği didar ise

3

Bir sualim var sana ey dervişler ecesi,
Meşâyah ne buyurur yol haberi nicesi?

Vergil suale cevap, tutalım olsun sevap,
Şûle kime gösterir aşk evinin bacası.

Evvel kapı şeriat emri nehyi bildirir,
Yuya günahlarını her bir Kur'an hecesi.

İkincisi tarikat kulluğa bel bağlaya,
Yolu doğru varanı yargılıya hocası.

Üçüncüsü marifet can gönül gözün açar,
Bu mâna sarayına arşa değin yücesi.

Dördüncüsü hakikat ere eksik bakmaya,
Bayram ola gündüzü, kadir ola gecesi.

Bu şeriat güç olur, tarikat yokuş olur,
Marifet sarplık durur hakikattır yücesi.

Dervişin dört yanında dört ulu kapı gerek,
Nereye bakar ise gündüz ola gecesi.

Ona eren dervişe iki cihan keşfolur,
Onun sıfatın över ol hocalar hocası.

Dört hal içinde derviş gerek siyaset çeke,
Menzile ermez kalır yol eri yuvacası.

Kırk kişi bir ağacı dağdan gücün indire,
Ya bunca mürid muhib Sırat nice geçesi.

Küfrün artarken sakın, imanın vurmayasın,
Yoksa sırsın güveci sebil olur güveci.

Dört kapıdır kırk makam, yüz altmış menzili var,
O erene açılır vilâyet derecesi.

Âşık Yunus bu sözü mûhal diye söylemez,
Mâna yüzün gösterir bu şairler kocası.

4

Bana namaz kılmaz diyen, ben kılarım namazımı,
Kılar isem, kılmaz isem, o Hak bilir niyazımı.

Hak'tan gayrı kimse bilmez, kafir müslüman kim olur,
Ben kılarım namazımı, Hak geçirirse nazımı.

O nazı derğahta geçer, mana şarabından içer,
Hicapsız can gözün açar, dost kendi siler gözümü.

Dost burdadır belli beyan, dost didarın gördüm ayan,
Bu ilmi hikmeti duyan eder bana dek azımı.

Gönül gözü bidar durur, her yanda baksam yar durur.
Kimde akıl fehim vardır, O bilir benim sözümü.

Gizli sözü şerheyleyip, türlü nükteler söyleyip,
Değme arif şerhetmeye bu benim gizli razımı.

Sözüm manasına erin, belirsizden haber verin,
Dertli aşıklara sorun bu benim dert ve suzumu.

Dert aşıklar dermanıdır, dertli aşıklar ganidir,
Kadir ve kudret ünüdür işiten der avazımı.

Dost isteyen gelsin bana, göstereyim dostu ona,
Budur sözüm önden sona, ben bilirim kendözümü.

Yunus şimdi söyle Hakk'ı, münkir tutar sana dakı,
Pişir kotar Hak hanını, arifler tatsın tuzumu.

5

İstediyimi buldum, aşikare can içinde
Taşra isteyen kendi pinhan içinde

Kadimdir hiç ırılmaz, ansız kimse dirilmez
Adım adım yer ölçer, hükmü revan içinde

Tutun deyu çağırır, uğru dahi çağırır
Bu ne acayip uğru, bu çağırın içinde

Siyaset meydanında, galebe eden, bakan ol
Siyaset kendi olmuş, girmiş meydan içinde

Takmış kudret kılıcın, çalmış nefsin boynuna
Nefsini tepelemiş elleri kan içinde

Sayru olmuş iniler, Kur'an ünün diniler
Kur'an okuyan kendi, kendi Kur'an içinde

Bu tılsımı bağlayan, cümle dilde söyleyen
Yere, göke sığmayan, girmiş gönül içinde

Yüce yüce aşk düzer, kenduzin anda bezer
Gör nice cevlan ider hırka kaftan içinde

Türlü türlü imaret, köşk ü saray yapan ol
Kara nikap tutunmuş girmiş külhan içinde

Baştan ayağa değin, cümle hükm eden oldur
Hak'tan ayru ne vardır, kalma güman içinde

Birsen birliğe gel bak, ikiyi elden bırak
Bütün mana bulasın, sıdk ü iman içinde

Oruç, namaz, gusl ü hac hicabdır aşıklara
Aşık andan münezzehe, hastır insan içinde

Girdim gönül bahrine, daldım anın ka'rina
Seyr ederken iz buldum, baktım bu can içinde

Bu izimi izledim, sağım solum gözledim
Çok acayıpler gördüm, yoktur cihan içinde

Yunus senin sözlerin, manadır bilenlere
Söyleniser sözlerin, devr ü zaman içinde

6

Aşkın aldı benden beni bana seni gerek seni
Ben yanarım dünü günü bana seni gerek seni

Ne varlığa sevinirim ne yokluğa yerinirim
Aşkın ile avunurum bana seni gerek seni

Aşkın aşıklar öldürür aşk denizine daldırır
Tecelli ile doldurur bana seni gerek seni

Aşkın şarabından içem mecnun olup dağa düşem
Sensin dünü gün endişem bana seni gerek seni

Sufilere sohbet gerek ahilere ahret gerek
Mecnunlara leyla gerek bana seni gerek seni

Eğer beni öldüreler külüm göğe savurular
Toprağım anda çağıra bana seni gerek seni

Yunus'durur benim adım gün geçtikçe artar odum
İki cihanda maksudum bana seni gerek seni

7

Taşkın yine deli gönül sular gibi çağlar mısın
Aktın yine kanlı yaşım yollarımı bağlar mısın

Nidem elim ermez yâre bulunmaz derdime çare
Oldum ilimden avare beni bunda eğler misin

Yavı kıldım ben yoldaşı onulmaz bağrımın başı
Gözlerimin kanlı yaşı ırmağ olup çağlar mısın

Ben toprak oldum yolunda sen aşırı gözetirsin
Şu karşıma göğüs geren taş bağırlı dağlar mısın

Harami gibi yoluma aykırı inen karlı dağ
Ben yârimden ayrı düştüm sen yolumu bağlar mısın

Karlı dağların başında salkım salkım olan bulut
Saçın çözüp benim için yaşın yaşın ağlar mısın

Esridi yunus'un canı yoldayım illerim kanı
Yunus düşte gördü seni sayru musun sağlar mısın

ORHON VE ABAY'DAN GELEN SESE SES VE BİR NEFES

Ali Abbas ÇINAR*

UNESCO 2020 yılını Bilge Tonyukuk Anıtı'nın Dikilişinin 1300. Yıl Dönümü (720) ve Kazakistan Cumhuriyeti de bilge şair Abay'ın Doğumunun 175. yılı dolayısıyla 2020 yılını Abay yılı olarak kabul etti. Kültür ve düşünce dünyasının bu önemli simgelerinin bıraktığı miras geçmişten geleceğe uzanan sesin göstergesidir. Bu mirası bütünüyle ele almak elbette bu yazının amacını aşar, ancak belli noktalarına değinerek mirasın önemi üzerinde kısaca durmak ve binlerce yıldan beri gelmekte olan sese kendi şiirlerimizle ses eklemek istiyoruz.

Orhon

Dede Korkut Kitabı'nda; “kız anadan görmeyince öğüt almaz, oğul babadan görmeyince sofraya çekmez. Oğul babanın yerine yetişenidir, iki gözünün biridir. Devletli oğul olsa ocağının közüdür. Oğul dahi neylesin baba ölüp mal kalmasa. Baba malından ne fayda başta devlet olmasa. Devletsiz şerrinden Allah saklaya” denilir (Ergin 1994, 74).

Dede Korkut'ta ki bu yapı köklerini abidelerden alır. Abidelerde Devletin önemi ve gereği vurgulanır, doğru iş yapmanın millet hayatındaki yeri ifade edilir, kötü yönetmenin sebep ve sonuçları gösterilir, dağılıp sebepleri anlatılır: “Kağanlar ve onların kendi emirleri altında olan komutanlar ve beyler akıllı imişler. Fakat onların kardeşleri ve çocukları işbaşına gelmiş, akılsız hükümdarlar tahta oturmuş, onların komutanları da akılsız imiş. Çinliler, kardeşleri birbirlerine düşürmüşler böylece devlet elden çıkmış ve onlar da hakanlığı kaybetmişler. Türk beyleri Türk unvanlarını bırakmış, Çin unvanlarını alarak Çin hizmetine girmişler ve Çin Hakanı'na tabi olmuşlar (Tekin 1988, 9,11)”. Bilge Kağan diyor ki “halkın kötü davranışları vardı, doğuya, batıya göç ediyordu, sonunu düşünmüyordu, Kardeşim Kül Tigin ile konuşup anlaştık, ateş ve su gibi, halkı birbirine düşman etmedik. Ölecek halkı dirilttim, aç halkı doyurdum, çıplak halkı giydirdim, yoksul halkı zengin kıldım (Tekin 1988, 15, 17)”.

Abidelerde devletin kalıcılığı, milletin varlığı, huzurun devamı için ön görülmesi, düşmanlar içerisinde kuvvetli olmak gerektiği ifade edilir. Bunun en belirgin ifadesini Tonyukuk Yazıtı'nda görürüz (Akar 2020: 94-95). Bilge Tonyukuk'un Çinliler ve Kitaylılara elçi gönderen Oğuzların “az sayıdaki Türk'ü

* Dr.Öğr.Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fak. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

yok etmek için plan yaptıklarını duyduktan sonra gece gündüz uyumadığını, düşmana karşı harekete geçtiğini ve kendilerini ortadan kaldırmaya hazırlanan Çinli, Kitaylı ve Oğuzları nasıl yendiklerini anlatır. Bununla devleti yönetenlerin teyakkuz halinde olmasını, bilgelik vasıflarının bulunmasını, strateji ve taktik geliştirmelerini ifade eder.

Bu metinlerde duyulan ses her dönemde, her alanda geçerlidir ve sesi verenler her zamana ses verirler: Yönetenler adaletli olmalı, iyi yönetmeli, akıl dışı işleri olmamalı, yapılacak iş ve hareketlerde akılı esas almalı, kendi olmalı, başkalarına benzeme gayreti içinde olmamalı, halkı birbirine düşürmemeli, açları doyurmalı, çıplakları giydirmeli, yoksullara el vermelidir. Düşman sinsidir, yumuşak dili vardır. Yöneten buna kanmamalı, sadece halkına inanmalı, halkına kötülük yapmamalı ve onu korumalıdır. Abidelerden bununla ilgili yükselen ses şöyledir: “Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları yumuşak imiş. Tatlı sözlerle, yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak halkları öylece yaklaştırırlar imiş. Tatlı sözlerine, ipekli kumaşlarına aldatıp Türk halk, çok sayıda öldün” (Tekin 1988, 3-4). Bunun için hep diri olmalı, Tonyukuk’un deyimiyle yurtta silahlı düşman dolaştırmamalı, damgalı at koşturmamalıdır.

Abidelerde sadece yönetenlerin durumu değil, halkın da gelecek ile ilgili sorumlulukları gösterilir. Halk bilinçli olmalı, çalışmalı, tembellik etmemelidir. Atatürk’ün “Türk öğün, çalış, güven” şeklinde formüle ettiği yapı abidelerde de aynı anlamda, fakat farklı sözlerle dile getirilir. Sadece günü düşünmek geleceği yok eder. Geleceğin olabilmesi için buna yönelik iş ve oluş gerçekleştirmelidir. Abidelerde “Ey Türk halkı, açlığı-tokluğu düşünmezsin, bir de doyersan açlığı hiç düşünmezsin (Tekin 1988, 5)” diye muhteşem bir tespit yapılır ve halkın geleceği, yarını düşünmesi gerektiği seslendirilir.

Abidelerde ticaret yapma da öğütlenir, bunu yolları anlatılmaya çalışılır, ticaretin önemi vurgulanır. Eğer “Ötüken’de oturup Çin’e ve diğer ülkelere kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz, sonsuza kadar devlet sahibi olup, hükmedeceksin (Tekin 1988, 5).” denilir. Bu halkı kalkındırmanın, ticarete yönlendirmenin ana unsuru olarak ifade edilir. Öte yandan devletin ve milletin var olmasının yolu olarak da budur.

Abidelerde ölüm de bütün çıplaklığı, çığılığı ve kederi ile yansıtılır. Kültürel ve psikolojik mirasın ana hatları abidelerde yansıtılır. Kültigin savaşı, cesur ve sabırsızdır, düşman saflarına pars gibi dalar. Bu savaşlarda pekçok ata biner: ak aygır, Alp Şalçı kırat, Azman kırat, Az yağız bunlardan birkaçıdır (Tekin 1988, 20-23”. Daha otuz yaşlarında iken savaşta ölen Kül Tigin’in ölümü üzerine Bilge Kağan’ın söyledikleri kulaklarda acı feryat olarak duyulur: “Kardeşim Kül Tigin

vefat etti, yas tuttum. Gören gözlerim görmez oldu, eren aklım ermez oldu. Derin düşünceye daldım. Zaman tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm. Gözümden yaş gelse engel oldum, gönülden feryat gelse geri çevirim, yas tuttum. Çok yas tuttum (Tekin 1988, 23”.

2010 yılında Moğolistan’a gittik. Abidelerin önünde Bilge Kağan’ın yasını hissettik ve Kültigin’e şiirle sesimizi duyurmak istedik:

Kültigin anıtı önünde

rüzgarı kovaladım,
kanadım oldu kollarım,
savurarak yelelerini geçtiler bindiğim atlar,
kırbaçladım göğü, yardım ikiye,
kaplumbağaya yükledim emanetimi,
sözüm yarım kalmasın, uzun sürsün diye.
Yıkandım arı sularda,
Orhon dedim adına, kut aldım,
kut verdim Karakurum’da kara polat kılıca...

ahh Karakurum, ahh Erdenazu,
bir sen kaldın kara yere direnen,
bir ben kaldım kök Tengî’ye güvenen.
bir sen varsın mavi göğe direk,
bir ben varım yağız yere yürek...

(Çınar 2020, 35)

Abay

Abay 1845'te Kazistan'ın Semey eyaletinde doğmuş, 1904'te vefat etmiştir. Abay şair, besteci ve düşünce insanı olarak Kazak Medeniyetini Avrupa ve Rus medeniyetlerine yakınlaştırmayı hedeflemiş ve bunun uygulanması yönünde yön verme özelliği ile dikkati çekmiştir. Şiirlerinde genel olarak, Kazak halkının toplumsal ve etik değerlerini ele almıştır. Reformcu özelliği vardır. Özellikle doğumunun 150. yıl dönümü münasebetiyle UNESCO'nun 1995 yılını Abay yılı olarak ilân etmesi hem Kazakistan'da, hem Türkiye'de Abay hakkındaki çalışmalara hız kazandırmıştır. Biz de 1995'ten başlayarak bu alanda kitap ve makaleler yazdık. Abay'ın şiir ve nesir yazılarından seçki yaparak ve Kazakça'dan Türkçe'ye aktararak bir kitap bütünlüğünde yayımladık.

Abay eserlerinde eski ile yeni yorumlama ve dile getirme gücünü göstermiştir. Onun, eski ile yeni şiirinde birleştirme ve bunu Kazak geleneksel hayat tarzının kendisine özgü unsurlarıyla süsleme başarısı, Abay'ı Milli olmaktan öte, evrensel de taşımıştır. Onun şiirlerinde bilimsel gerçeklik, adalet, eşitlik, ruhun kendisiyle mücadelesi, güzellik, tabiat, toplum yaşayışı, Kazak tarihi, dili, gelenekleri vb. konular yer almaktadır. Şiirlerinde geleneksel öğelere oldukça yer vermiştir. Abay şiir yanında nesir de yazmıştır. Onun nesir yazıları okuyucu ile sıralaşıcısına, onlara danışıcısına kaleme alınmıştır. Yazılarında Abay, halkının ekonomik ve kültürel yapısını, sağlam bir yapının teşkili için verilmesi gereken mücadeleyi, çalışmayı; halkı aydınlığa, bilime götürecektir önerileri sıralar. Özellikle kara sözlerinde, düz yazılarında bunu öğütler ve halkın ticaret yapmasının mutlak zorunluluk söyler.

Okudukça ufku artmış, halkın dağınık, düzensiz yapısını, gereksiz kavgalarını gördükçe kendini bir aydın olarak sorumlu tutmuştur. Bu sorumluluk Yakup Kadri'nin Yaban romanında aydına yüklediği sorumluluktan da ağır ve yol göstericidir. Göktürk Yazıtlarında ifade edilen "dağınık" halkı birleştirme düşüncesi Abay'ın hayatı boyunca amacı olmuştur. Su ve mera kavgalarına son vermek, eğitim ve öğretimin önemini vurgulamak için mücadele verir. Kendisini buna mecbur görür. Halkın bu durumu şaire acı verir.

Büyük halkım, Kazakım, zavallı yurdum,

Usturasız ağzına düştü bıyığın,

İyi ile kötüyü ayıramadın,

Biri kan, bir yağ olmuş iki avurdun,

Kendiminki diyemiyorsun kendi malına,

*Gündüz gülüşün bozuldu, gece uykun,
Kendi kendine bey, hepsi kırıntı,
İşte bozulmadı mı birliğin yurdun?
Birlik yok, bereket yok, temiz gönül yok,
Tükendi zenginliğin, beslediğin yilkın.*

(İsmail-Çınar 1995, 67)

Onu en çok etkileyen olumsuzlukların başında soylar arası kavgalardır. Abay, kuşkusuz, bu acıyı yüreğinde duymuş, yeri geldikçe şiir ve nesir yazılarında halkı birliğe, dirliğe, bilim almaya çağırmıştır. Şaşkın asilzadeler, halkı aldatan mollalar, boş inançlı insanlar, bilime, teknolojinin değerine önem vermeyenler onun şiddetli eleştirilerinden payını almıştır. Gerektiğinde kendi halkını eleştirmekten çekinmeyen Abay, yazı ve şiirlerinde ders veren öğretmen, yol gösteren rehber, nasihat eden baba, özlü sözler söyleyen ata rolleriyle karşımıza çıkar. Cahillığe bilgisizliğe şiddetle karşıdır. İnsanın en güzel erdemi çalışmak, öğrenmek, araştırmaktır. Boş yere kavga birliği yok eder. Yalan söylemek, hırsızlık yapmak, dostlarla tartışmak insanoğlunun azgınlığıdır. Abay halkın birliğini engelleyen unsurlar üzerinde durur. Birliği ve dirliği engelleyen başlıca unsurları onun “sabırsız, arsız, tembel” diye başlayan şiirinde görürüz. Abay’a göre sabırsız ve arsız davranış, tembellik, yakınıni istememek, utanmazlık, fikirsizlik, dedikodu, yalan, iftira, kibir, kurnazlık, lafazanlık, Kazak’ın dirliğini yok etmekte, birliğini azaltmaktadır. Hacı Bektaş Veli’nin “bir olalım, diri olalım, iri olalım” sözünü Abay bir başka biçimde ifade eder:

*Birlik olursa el (halk)
Her yan yayla o bir göl
Birliği giden el,
Suyu ekşimiş bataklık göl.*

(İsmail-Çınar 1995, 75)

Dostluk, şairin en çok önem verdiği değerdir. Bunun için kişi önce kendiyile, sonra eşi, ailesi, çevresi giderek toplumla dost olmalıdır. Adalet, barış ve huzur ortamı ancak dostluklarla, iyiliklerle sağlanabilir. Abay, “işleyen demir ışıldar” atasözünü şiar edinmiştir. Çalışmayı, emeği, alın terini değerli görür:

*Gösteriş yapma her şeye,
Hünerli olan olan arkan.*

*Sende kerpiçsin dünyaya,
Gediğini bul da, olsun faydan.*

(İsmail-Çınar 1995, 97)

Abay şiirlerinde rehber, yol gösterici, nasihat vericidir. Onun Kazakların geleceğine ilişkin düşünceleri sistematiktir ve öğreticidir. Onun adalet, gayret, merhamet anlayışı bu şiirlerde öne çıkar:

*Gayret, akıl, adalet,
Oluvermese Kazak'a,
Önü alev, arkası buz
Varır idi hangi yana*

(İsmail-Çınar 1995, 97)

derken bu düşüncelerini çok açık şekilde açıklar.

Abay'a göre dil kullanımına göre bıçak gibi keskin ve gergef işleyen tiğ gibidir. Değerini bilenler için mercandır. Cahiller onun değerini bilemez, anlayamazlar. Dilin değerini ancak düşünen insanlar bilir: "Sekiz Ayak" şiirinde bu düşüncesini açıklar:

*Bilene mercan,
Bilmeyene boştan,
Cahiller örnek alamaz,
Zorlama boşuna, dil ile çene,
Gönülsüz kulak faydasız düşünmeye.*

(İsmail-Çınar 1995, 27)

Cahilliğe bilgisizliğe şiddetle karşıdır. İnsanın en güzel erdemi çalışmak, öğrenmek, araştırmaktır. Boş yere kavga birliği yok eder. Yalan söylemek, hırsızlık yapmak, dostlarla tartışmak insanoğlunun azgınlığıdır.

*Bilimi aradım,
Dünyayı gözledim,
İki tarafa bakındım,
Kulağını vermez
Dilini anlamaz*

Çok cahilden usandım

(İsmail-Çınar 1995, 39)

Şairin en çok güvendiği insan grubu gençlerdir. Gençlerin eğitimini, öğretimini, bilgili ve erdemli kılınmasını isteyen şair gençlere nasihatlerde bulunur. Abay'ın gençlerden beklentileri gerçekçi olmak, sözü, sohbeti bulunmak, dost canlısı olmak, ataklık, hünerlilik, çalışkanlık, iyi huyluluk, saygı ve sevgi, bilinci esas almalarıdır. Abay'ın felsefesinde sevgi, birlik, çalışkanlık, dostluk, kötülüğe karşı hiciv vardır. "Bilgin olmadan övünme" biçiminde başlayan şiirde dedikodu, yalan, övgü, tembellik ve boşa mal saçmanın beş asıl düşman olduğunu söyler. Gayret, çalışma, düşünce, kanaat ve merhametin beş asıl dost olduğunu ifade eder. Kötülüğün nefretle gönülden kovulmasını, iyilikten ibret alınıp onun esas alınmasını söyler. Gönülün aklığının, paklığının, duruluğunun önemini vurgular. Sevgi, dostluk ve birliğin değerini öne çıkarır. Bütün bunlar onu millilikten evrenselliğe götüren unsurlar olarak karşımıza çıkarlar.

Abay sadece Kazakların değil, Türk dünyasının büyük şairi ve düşünürüdür. Abay bu haliyle evrensel değerlere giden yolu da bize gösterir. Bu rehberlik onu da evrensel kılar. Abay'ın eserleriyle ilk defa 1992'de gittiğimiz Kazakistan'da tanıştık. İlk gidiş daha sonraki yıllarda yirmiye aştı. Bu süreçte yazdığımız şiirde hem Abay'ın sesine ses verdik, hem de Kazakistan'ın diğer kültürel mirasına değindik:

Kazakistan

Bin yıllık hasretlik, bin yıllık sevgi,

Geldim toprağına ben Kazakistan.

Değildim yabancı duymadım kaygı,

Atamın yurdusun sen Kazakistan.

Almatı'da atın şahını gördüm,

Abay'ı okudum cennete girdim,

Ölmeden ölmüştüm yine dirildim,

Sende başka çıkar gün Kazakistan.

*Türkistan'da vardım ol yüce Pîr'e,
Yok oldu gönlümde kalmadı hile,
Yüz sürdüm, divan durdum şol Yesevî'ye,
Erenler diyarı can Kazakistan.*

*Otrar'da Farabî'yle oturdum,
Aslan Baba'm benle hemen duruldum,
Aşkın hicranıyla yandım kavruğum,
Yeni açılan gül ün Kazakistan.*

*Çimkent'ten yürüdüm vardım Sayram'a,
Kazılık dağında girdim bayrama.
Yitip gittim Jambıl beni arama,
Artık özüne gel, dön Kazakistan.*

*Sevgiyle barışla dolsun ülkemiz,
Birlikte irilik olsun ilkemiz,
Alevlensin sevda versin sesimiz,
Duy bu çığlığımı yan Kazakistan.*

*Ali Abbas söyler canu gönülden,
Yârin ahvalini düşürmez dilden,
Ağır söz söylemez onlara gülden,
Türkiye'mle yaşa, bin Kazakistan.*

(Çınar 2011, 120)

Yesevî Diliyle Hikmet (Nefes)

*Cühut, Hıristiyan, Budist, Müslüman,
"Allah bir, insan aşk" bize yetmez mi?
Musa, İsa, Muhammet çıksa aradan,
Aşkın Tanrı bizde sizde olmaz mı?*

*Gel öldür nefsini kendini "ol"dur,
Noktadan çizgiye geçilen yoldur,
Noktalar çizgi olur, çizgiler nokta,
Benliğin yok eden Hakk'a varmaz mı?*

*"Bir"de hakkı gören doğruya varır,
İnsanı Hak'tan der, gönlünü alır,
Yetim, yoksullara yardımı olur,
Cenneti alâ'yı canda bulmaz mı?*

*Cananda can gizli canda da canan,
Tanrı aşk içredir sen sana inan,
Oku, düşün, üret hepsi de iman,
Arif, adil olan hak'ta durmaz mı?*

*Ali Abbas yine Hakk'ı birledi,
Hak insan içinde kendin gizledi,
Çıkarırsan seni, sen bu aradan,
Sende Bir Hakk'ın özü kalmaz mı?*

(Çınar 2011, 72)

Kaynaklar

Akar, Ali. 2020, **Bilge Tonyukuk Yazıtı**, Ankara, Ötüken Yay.

Ergin, Muharrem. 1994, **Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)**, Ankara, TDK Yay.

Tekin, Talat. **1988, Orhun Yazıtları**, Ankara, TDK Yay.

İsmail, Zeyneş-Ali Abbas Çınar. 1995, **Abay'ın Eserlerinden Seçmeler**, Ankara, TÜRKSOY Yay.

Çınar, Ali Abbas. 2011, **Yer Gök Aşkına**, İstanbul, Renk Mat.

Çınar, Ali Abbas. 2011, **Ateş ve Su Aşkına**, İstanbul, Esin Mat.

12. YÜZYILDA AHLAK KİTABI ATABETÜ'L HAKÂYİK*

Ekrem AYAN**

İnsanlık tarihinin her döneminde yaradan ve yaratılandan söz edilmiştir. Yaratılanın ise her geçen gün gelişen şartlar karşısında değiştiğinden, özellikle günümüzde vefasız olmaktan, cömertliğin azalıp cimriliğin arttığından, tevazuunun yok olmaya yüz tuttuğu ve kibrin, hırsın çoğaldığından, neticede zamanın bozulduğundan dertleniriz. Her birimizin şikâyetçi olduğu bu durum son zamanlarda oluşan bir durum mudur? İlk insan ilk peygamber Hz. Adem'in oğullarından Kabil, kardeşi Habil'i niçin öldürdü? Kıskançlığı yüzünden öldürmedi mi? Demek ki insanoglunun yaratılışından sahip olduğu birçok duygu ve düşüncenin kontrolü sağlanmazsa hata yapmamız kaçınılmaz olacaktır. Bu nedenle eğitim, modern çağın en önemli ihtiyaçlarından birisi olduğu gibi geçmiş geçmiş dönemlerin de en temel ihtiyaçlarından biri olmuştur. Toplumsal ve bireysel olarak ihtiyaç duyduğumuz eşitlik, adalet, bağımsızlık, kalkınma ve kaliteli yaşamın sırrı eğitimden geçmektedir.

12. yy'da yaşayan ve dönemin en önemli fikir adamlarından olan Edip Ahmet Yükneki, yazdığı eseri Atabetü'l Hakâyik (Gerçeklerin Eşiği)'ta ayet ve hadislerden örnekler vererek İslam ahlakını öğretmeye çalışmıştır.

İslami Türk Edebiyatının, Karahanlılar bölgesinde yetişen ikinci önemli yazarı Edip Ahmed'dir. Edip Ahmed'in hayatı hakkında vesikalara dayanan, tarihi bilgimiz olmamakla birlikte bu yazarın yaşadığı zamanı, yetiştiği çevreyi bize aydınlatacak kesin bilgiye rastlanmamıştır. Eski kaynaklar Edip Ahmed'e dair sadece destani bilgiler vermişlerdir. Esas itibarıyla İslami Türk edebiyatının din ve tasavvuf şairleri, halk hafızasında gerçek hayatlarından çok, destani hayatlarıyla yaşamışlardır. Halkın hayalinde süslenen bu hayatlar çoğu zaman onları başka insanların üstünde gösteren manevi halelerle kuşatmıştır (Banarlı: 2016: 241).

Edip Ahmed, 11. asrın sonlarıyla 12.asrın ilk yarısında yaşamış; Arapça'yı, Farsça'yı öğrenmiş, tefsir hadis gibi İslami ilimleri tahsil etmiş, takva sahibi, ilimlere fazıl bir Türk şairdir. Şöhreti Ali Şir Nevai dönemine yani 15.yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş ve hayatı hakkındaki bilgiler menkıbeleşmiştir.

*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi ve Muğla Halkbilim Kültür ve Turizm Topluluğu tarafından 21 Ekim 2020 tarihinde düzenlenen Kültür Dünyamızın Mimarları başlıklı panelde yapılan konuşmanın genişletilmiş halidir.

**Doç.Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ekremayan@hotmail.com

Nevai, Nesaim ül- Muhabbe adlı eserinde, Edip Ahmed'in İmam-ı Azam'ın talebesi olduğu ve İmam-ı Azam tarafından çok beğenildiği şeklindeki menkıbevi bilgiyi kaydeder (Ercilasun 1985: 158).

Büyük Çağatay Şairi Nevai'ye göre Edip Ahmet; Türkistanlı olup anadan kör doğmuştu. Dindar, gayretli ve mübarek bir adamdı. Bağdat'ın uzağında oturduğu halde her gün İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin derslerine gelirdi. İmam-ı Azam'a bir gün öğrencilerinden hangisini daha çok sevdiği sorulunca "Hepsi iyidir ama dört fersahlık yoldan ilim için gelen şu kör Türk hepsinden evladır," cevabını verir (Kabaklı 2002 :11). Ali Şir Nevai'nin bir rivayet olduğunu belirterek verdiği bu bilgilerin gerçeğe uyan tarafı, Edip Ahmed'in İmam-ı Azam mezhebini giden bir Müslüman olmadığı ve daima dini-ahlaki manzumeler söyleyerek Türk illerinde bir din büyüğü sıfatıyla tanınmasıdır. Edip Ahmed'in doğuştan kör olması da halk arasında ona karşı alaka ve emniyet uyandırmıştır. Yoksa Edip Ahmed ile İmam-ı Azam arasında asırlar ve ülkeler boyu mesafe vardır. İmam-ı Azam hicretin ilk asrından doğmuş ve hicretin ikinci asrı ortasında 7. ve 8. yy'da vefat etmiştir. Edip Ahmed'in yaşadığı asır ise en kuvvetli ihtimalle 12. yüzyıldır. (Banarlı 2016:24) Yazarın doğduğu ve Edip Ahmed İbni Mahmud Yükneki diye anılmasını sağlayan Yüknek şehrinin Türkistan'da Taşkent'in güneyinde Benâkent yakınında eski bir şehir olma ihtimali olmakla birlikte kesin bir bilgi değildir (Banarlı: 241).

Atabetü'l Hakayık

Kutadgu Bilig'ten sonra Türk klasik edebiyatının bize kalan en eski eseri olan Atabetü'l Hakayık Uygur harfleriyle Kaşgar dilinde yazılmıştır. Ayasofya kütüphanesinde iki nüshası mevcuttur. Bu nüshalardan biri İstanbul'da diğeri ise Semerkand'da yazılmıştır (Köprülü 1980: 174) Atabetü'l Hakayık, Necip Asım tarafından Ayasofya kütüphanesinde bulunarak 1906 yılında bilim âlemine tanıtılmıştır. Necip Asım, hem Uygur hem de Arap harfleriyle yazılmış olan bu nüshayı 1918'de İstanbul'da bastırılmıştır. Necip Asım daha sonra yine Ayasofya Kütüphanesinde eserin başka bir nüshasını bulmuştur. Kitabın ayrıca İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesinde Arap harfleriyle yazılmış olan söz konusu üç nüshayı karşılaştırarak 1951 yılında edisyon kritikli metin halinde TDK yayınları arasında bastırılmıştır. Batılı araştırmacılardan Jean Deny ve Kovalski de Atabetü'l Hakayık üzerine ebedi çalışmalar yapmıştır (Mengi 2009: 34).

Atabetü'l Hakayık, Türk-İslam coğrafyasının kültür çerçevesi içinde fertlerin terbiyesi için tanzim edilmiş olan esasları olduğu gibi Türkçe ve manzum olarak tekrarlayan bir ahlak kitabıdır. Eserdeki fikirler ayet, hadis veya başka Arapça beyitler ile desteklenmiştir. Eserin yazıldığı tahmin edilen devirlerde her okuyanın kolaylıkla anlayabileceği ve hafızasında tutabileceği tarzda açık bir dil ile ve manzum olarak neşretmesiyle Edip Ahmed Yükneki'nin bu işi mükemmel başardığını kabul etmek gerekmektedir (Arat 1992: 8)

Edip Ahmed bu eserini Muhammed Dâd İspehsalar Bey'e ithaf etmiştir ve onunla münasebetini "havadarlık" sözü ile ifade etmiştir. İlk bakışta oldukça

maddi görünen bu ifadeyi daha iyi anlamak için bir taraftan Muhammed Dâd İspehsalar Bey ile hakimi olduğu dönem ve çevrenin teferruatına vakıf olmak ve diğer taraftan “havadarlık” tabirinin buradaki manasını daha yakından izah izah etmek gerekir. Yoksa bu kelimenin “sevgi, muhabbet” yanında bilhassa “dost, yâr, taraftar” gibi anlamları da vardır (Arat 1992: 5). Nerede ve ne zaman yazıldığı tam olarak bilinmeyen Atabetü'l Hakayık'ın sunulduğu Muhammed Dâd İspehsalar Beg'in de nerede hüküm sürdüğü hakkında bilgi yoktur. Eserin takdim edildiği Muhammed Dâd İspehsalar Beg, eserin B ve C nüshalarının başlığında “emiri'l-ecell dad ispehsalar big” ve A nüshasında ise daha açıklayıcı bir şekilde “emiri'l-azam meliki't-türki ve'l-acem maliki rikabi'l-ümemmuhammed dad ispehsalar big” (Türk ve Acem hükümdarı milletlerin efendisi yüce emir Muhammed Dâd İspehsalar Bey) şeklinde geçmektedir (Arat 1992: 7)

Aruzun Fe'ülün/ Fe'ulun / Fe'ulun / Fe'ul kalıbıyla yazılmış olan bu manzum eser İslami kitap düzeni gereği bir tevhidle başlar. Tevhidi; bir nât ile dört halifenin övgüsünün yapıldığı manzumeden sonra eserin sunulduğu Emir Sipehsalar'ın övgüsüne ayrılan ve yazılış nedeninin anlatıldığı bölümler izlemektedir. Bu bölümler gazel, kaside kafiyesiyle kafiyeleşmiştir. Daha sonra esas metin bölümü yer alır. Bu bölüm bazı başlıklar altında sıralanmıştır. Anılan başlıklar altında işlenen konulardan bazıları; bilginin yararı ile cahilliğin zararları, cömertliğin övülmesi, cimriliğin yenilmesi, dünyanın geçiciliği, alçak gönüllülüğün erdemleri, kibirliliğin zararları gibi ahlaki yönü ağır basan didaktik konulardır (Mengi 2009: 33).

Atabetü'l Hakayık'ın sonunda Edip Ahmet'e ait olmayan üç ek vardır. Birinci ek müellifi meçhul bir dörtlüktür. Burada Edip Ahmet'in doğuştan kör olduğu, Atabetü'l Hakayık'ın 14 bab üzere yazıldığı ve bir fil yükü altın değerinde olduğu belirtilmiştir. İkinci ek, Seyfi mahlası ile Türkçe ve Farsça şiirler yazmış olan Timur dönemi emirlerinden Seyfeddin Barlas'a ait bir dörtlüktür. Burada Emir Seyfeddin Barlas, Edip Ahmed'i “edibler edibi” ve “fazıllar başı” olarak nitelendirmektedir. Üçüncü ek Arslan Hoca Tarhan'a ait olan on beyitlik bir manzumedir. Arslan Hoca Tarhan, Timur ve Uluğ Beğ zamanlarında yaşamış ve devrimin edebi faaliyetleriyle ilgilenmiş mühim devlet adamlarından biridir. Bu bölümden Edip Ahmet'in babasının Mahmud, memleketinin Yüknek olduğunu ve Atabetü'l Hakayık'ın “Kaşgari Til” ile yani Karahanlı Türkçesiyle yazıldığını öğreniyoruz. (Ercilasun 1985: 159)

Edip Ahmed'in genellikle kuru, en mütevazı duygu parıltılarından uzak, kendi işini bilen ve vazifeşinas bir ahlak hocası gibi malum bir programı sonuna kadar taktir eden, sert ve bir dereceye kadar kaba ve cansız bir ifade tarzı kullanması ne fazla şahsi mukayeselere yer ayırıyor ve ne de okuyucularda bunların canlanmasına imkân veriyor (Arat 1992: 6). Türk Edebiyatının ilk asırlarında verilen bu eserde daha çok iyilik, fazilet ve iman telkin eden didaktik mesneviler ve bu yönde moral verici eserdir. Edip Ahmed'in manzumelerindeki lirizm noksanlığı ve söyleyiş ihmalleri belki de böyle bir sebebe dayanmaktadır.

Onun üslup ve söyleyiş kusurlarını, sadece kullandığı yabancı vezinde aramak doğru olmaz. Hatta Türkleri şiddetle saran yeni iman ve medeniyetin çeşitli kavramlarını Türk diliyle söylemekteki zorluk da bunun için yeter sebep değildir (Banarlı 2016: 242).

Atabetü'l Hakayık ahlak üzerine yazılmış tamimiyle dini görüş üzerine yorumlanmış "Ta'limi bir eser" bir "Nasihatname"dir. Eser, müracât, nât, sahabeler medhi ve Emirü'l-Ecel Mehmed Biğ hakkındaki methiyeden sonra ilmin faydaları, cehaletin zararları, lisanın korunması, edep, dünyanın gidişatı, cömertlik, cimrilik, ahlakın keremi, çeşitli nasihâtler, özür dileme ve sonuç bulmalarından oluşur (Köprülü 1980: 176)

Edip Ahmet Yükeki eserinde, dünyanın göçüp gidilecek bir kervansaray olduğu, burada her şeyin bir sonu olduğu, bu zehirli yılanı inanmamak lazım geldiği, dünyanın artık cevir ve zulüm ile dolduğu, garib olarak başlayan İslam'ın yine garib olduğu, ibadetin riya, ibadet edenlerin taklitçi, mescidlerin terkedilmiş, meyhanelerin dolu, âlimlerin amelden, dünya nimetlerinden yüz çevirmiş olanların günah korkusundan takmadan vazgeçtiği, ariflerin raks ve semâ ile vakit geçirdiği, kötülüklerin çoğaldığı gibi pek çok konudan şikâyet etmektedir. (Köprülü 1980: 177)

Şair eserin münacaat kısmında Allah'ın gece gündüzü yarattığını, insanı yoktan yarattığını, yoktan yarattığının ölmesi ve yeniden dirilttiğini, canlı cansız bütün varlıkların Allah'ın varlığına şahitlik ettiğini ve Allah'ın rahmetinden medet vermediğini dile getirmiştir. Nât kısmında peygamberimiz Hz. Muhammed'in yaratılanlar arasında en seçkin ve kutlu olduğundan ve peygamberimize getirdiği salat ve selâmların dar zamanda kurtarıcısı olacağından bahsetmiştir. Sahabelerin medhi kısmında, peygamberimizin dört sahabeti Atik, Faruk, Zihnurreyin ve Ali'ye selam gönderdiğinden Allahtan mağfiret dilediğinden ve kendisini adaletiyle değil merhametiyle yargılamasından bahsetmiştir.

Eseri takdim ettiği Muhammed Dâd İspehsalar'a methiye yazdığı bölümde Emir Muhammed'in emrettiği ihsanı anlayışı, şuuru, adaleti ve mertliği sevilmişti. Kitabın yazılmasıyla ilgili olarak Emir Muhammed'in adının bu dünyada kalması, kitabı okuyanların istifade etmeleri ve Edip Ahmed'in şanına bağlılığın bir nişanesi olduğu bildirilmiştir. Bu bölümler beyit olarak yazılmış ve toplamda 40 beyittir.

Bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı hakkındaki bahiste Edip Ahmed her meselenin bir temeli olduğu kendi sözlerinin temelinde de bilginin olduğunu söyler. Bilgi ile ancak saadete erişilebileceğinden ve bilgili kişilerle beraber vakit geçirilmesi gerektiğinden bahseder. İnsanın bilgi yoluyla mutluluğa kavuşmasının yanında kendi değerini arttırdığını belirten şair, bilgili ve bilgisiz insanların hiçbir zaman eşit olmadığından bilginin cinsiyet taşımadığından ve bilgili olanın daha üstün ve değerli para gibi olduğundan bahseder. Cahil insan kıymetli olmayan pul gibidir. Bilgi insanın ziynetidir. Bilgi insan için ne ise ilik de

kemik için odur. Bilgisiz insana kimsenin itibar etmediği gibi iliksiz kemiğe de kimse el uzatmaz.

Bilgi kalıcı olandır. Bilgiyi kim kullanır ve etrafına fayda sağlarsa o kişi kalıcı olur. Kişiyi toplumda var eden ve saygı duyduran kazanım bilgidir.

Şairin ayet ve hadislerden faydalandığını daha önce belirtmiştik. Buna örnek olarak aşağıdaki dörütlüğü verebiliriz:

“Alim bilgi ile yükseldi,

Bilgisizlik insanı aşağı düşürdü;

Bilgiyi ara, usanma; bil ki; o hak resul:

“Bilgiyi Çin’de bile olsa, arayınız” dedi. (Arat 1992: 86)

Bilginin kıymetinin bilen daima bilgiyi arar. Bilgisize doğru söz tatsız gelir, öğüt ve nasihatın ona hiç faydası olmaz. Bilgi insana zamanı planlama gücü verir ve yapacağı işi de bilerek yapmasını sağlar. Bunun aksi pişmanlıktır ve bundan başka bir nasibinin olması da beklenemez. Bilgili insan kendinden haberdardır ve nerede ne söylemesi gerektiğini bilir. Söz israfında bulunmaz, söylediklerini de ancak gerekli olduğu durumlarda söyler. Boş sözle ve gereksiz yere konuşan cahil, ancak kendi başını derde sokmaktan başka bir şey yapamaz. İşte bu nedenledir ki, insanın ölümü de sefası da iki dudağının arasındadır. İnsanoğluna bunca güzelliği tattıran bilgi, esas itibariyle yaratıcının tanınması için en temel araçtır.

Dilin muhafazası hakkında bölümünü yorumlayacak olursak; burada en temel mesele diline hâkim olmaktır. Bu bize Hacı Bektaşî Veli’nin: “Eline, beline, diline, hâkim ol” sözünü hatırlatmaktadır. Önce dinlemeyi, bilgiye kulak vermeyi edebi olmanın temel taşlarından biri olarak gören Edip Ahmet, dilimize hâkim olmamız ve muhafaza etmemiz gerektiğini söylemektedir. Sözün özü düşünülerek söylenen sözdür. Gevezelik insanın başını belaya sokan düşmandır. Burada Mehmet Akif Ersoy’un yazdığı Nevruz şiirini hatırlamamak olmaz:

İhtiyar amcanı dinler misin, oğlum, Nevruz?

Ne büyük söyle, ne çok söyle; yiğit işde gerek.

Lafı bol, karnı geniş soyları taklid etme;

Sözü sağlam, özü sağlam, adam ol, ırkına çek. (Ersoy1990: 432)

Zevke ve eğlenceye aşırı düşkün boş-boğaz ve ağzı gevşek insanlar bu dünyada dilinden çektiğini hiçbir şeyden çekmez. Düşünülmeden söylenen sözler çoğu zaman söyleyenin başına bela olur. İnsana ne gelirse dilinden gelir. Beden dilin acısını çekmemek için dile yalvarır ki düşüncesiz, başıboş konuşmasın. Gevezelik çok laf gerektirdiğinden yalana başvurma, yalan söyleme ihtiyacı da doğacaktır. Atalarımızın dediği “Çok laf yalansız olmaz” sözünün

neticesi doğacaktır. Gevezelik ve yalan bir insanda birleşirse o insanda mertlik, yiğitlik yolu kapanmıştır. Şair yalancılardan uzak durmamız gerektiğini, ağzın ve dilin ziyneti olan doğru ve güzel sözü kullanmamız gerektiğini öğütlemektedir.

Sır tutma, öncelikle insanın kendinde olmalı, başkasına sırrını dost diye paylaşırsan sende bile durmayan sırrını arkadaşın nasıl saklasın. Sırrın kendinde saklansın ve sabrını sen göster. Yoksa pişman olursun, gizli işlerin aşikâr olur ve sen mahcup olursun. Dilini sıkı tutmakla ilgili olarak Peygamberimiz Hz. Muhammed'in sözünü hatırlatan şair şöyle ifade etmiştir:

“Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes;

Dilin korunursa, kendin korunmuş olursun;

Resûl: - “insanı yüzü koyu ateşe atan dilidir” dedi,

Dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar.” (Arat 1992 :88)

“Dünyanın dönekliği hakkında” bölümünde 12 dörtlük yazmıştır Edip Ahmet. Bu dörtlüklerde temel mesele dünyanın geçici bir konak ve bu konakta konaklarken dünya malına tamah edilmemesi, dünyanın dıştan güzel ancak içinde sayısız kötülüklerin olduğundan bahsedilir. Dünya insanoğlu için imtihan yeridir. En büyük imtihan ise mal - mülk karşısında insanın tutumudur. Dünya malına tamah edilmemesi, mal – mülk sahibi olmak için hırslanılmaması ve yettiğinden fazlasını istememek gerektiğini şu dörtlüklerde görebiliriz:

Mal hırsını gönülden çıkar

Giyim ve karın tokluğu ile iktifa et;

Fakirlik, yarının azığının yokluğudur,

Mal yokluğuna fakirlik deme.

Dünya malı bugün var, yarın yoktur;

Benim dediğin mal başkalarının kısmetidir.

Her dolan azalır, her tam olan eksilir;

Her mamurluğun sonu harap olmaktır. (Arat 1992: 89)

Yunus Emre'nin deyişiyle “derdi dünya olanın, dünya kadar derdi olurmuş” ve yine başka bir deyişle Yunus Emre; dünyanın yükünün ağır olduğunu, sevmek ve sevilmekten başka bu dünyada elde edilecek başka fayda olmadığını şöyle dile getirmiştir:

Gel tanış olalım, işi kolay kılalım

Sevelim sevilelim, bu dünya kimseye kalmaz.

Mal sahibi, mülk sahibi; hani bunun ilk sahibi?

Mal da yalan, mülk de yalan, var biraz da sen oyalan!...

Dünya kollarını açar ve gülümser, bir elinde bal tutup diğerinde zehir saklar. Önce baldan tattırır sonra zehrini akıtır. Dünyaya aldanma, rüya gibi boştur.

“Cömertliğin Medhi ve Hasıslığın Zemmi Hakkında” bölümünde 10 dörtlük yer almaktadır ve bu bölümün temel meselesi cömert insanların yaşarken de ölünce de iyi anıldığı, sevildiği ve övüldüğünden bahsedilirken cimri insanların malın kulu olduğunu, iyileşmez bir hastalığa yakalandığı ve her daim yalnız ve umutsuz olduğunu dile getirir. Akıllı ve çalışkan insan mülkünü Allah’tan geldiğini bilir ve cömertlik yapıp ihtiyacı olana dağıtır. Ancak malı çalışarak kendi kazandığını düşünen ve kimsenin bunun üzerinde hakkı olmadığını düşünen kimselerin kendi mallarından da hayır görmediğini Edip Ahmet şöyle dile getirir:

Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak.

Malını onunla sattı ve senâ aldı.

Muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı;

Bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti. (Arat 1992: 91)

Tevazu ve kibir meselesinde, bütün dillerde yerilen kibrin insanı “ben en asilim”, “ben en iyiyim” şeklindeki övgünün ululuk taslamak olduğu ve bu tür kişilerin ne kul ne de Allah tarafından sevilmediği konu edilir. Esasta insanların kibirlenerek birbirine üstünlük sağlayamayacağı şu dörtlükte yerini bulur:

Eger kibir sahibi:-“ben asili” diyorsa,

Ben onun kesin cevabını hemen vereyim:

İnsanlar, ana baba bir, kardeşirler:

İyice araştırılırsa, aralarında bir fark yoktur. (Arat 1992: 93)

Harislik hakkında yazılanları kısaca değerlendirecek olursak; dünya malını hırsla toplamaya gayret etmek sana yazılan rızıkını genişletmeyecek, zenginleşmiş gibi gözüksün de o maldan sana bir fayda olmayacak. Hırslın sonu gam, pişmanlık ve hasrettir. Zenginlik ve fakirlik Allah’ın kismetidir. Zengin de olsan fakir de olsan elindeki malı kullanacak beden borkü giyecek baş lazımdır. Sahip olduğun varlık sana fayda etmiyorsa hem bedeninde hem de ruhunda ağır yükür. O yüzden hırsı bırak, çünkü sen ihtiyarlasan bile o ihtiyarlamaz.

Harislik de insan için kötü bir huydur,

Harisliğin sonu gam, pişmanlık ve hasrettir;

Zenginlik ve fakirlik Tanrının kısmetidir;

Harislik, insan için, sadece boş bir zahmettir.

Haris dünya malını toplamakla doymaz,

Sahibi ihtiyarladığı halde, harislik ihtiyarlamaz;

Haris adam harisliği ancak ölüp,

Toprak altına girdikten sonra bırakır. (Arat 1992: 93)

Kerem, hilm ve diğer iyilikler hakkındaki bahiste, insanoğlunun her daim ihtiyacı olan iyiliklerden bahsedilmiştir. İyilikle insanlığın yüceleceği ve kötülükleri iyilikle azalacağı mesajı açıkça bir kez daha verilmiştir. İyilikle iyilik, kötülükle kötülük bulunacağından bahsederken kötülüğe karşılık olarak sen ine de iyilik yap, belki hatasını anlar ve o da iyi bir insan olabilir düşüncesiyle hep iyiliği öne çıkarır.

Kötülük yapan adama sen iyilik yap;

Keremin başı budur, bunu iyi bil;

Eğer bir kimseden sana iyilik gelirse,

O adamı çok medhet ve ve onun medhini iste.

İyi hareket et, gönüller alarak yaşa;

Kötülükten kendini bir ana çek;

Bir iş yapacaksan, düşünüp taşınarak

Ve onu lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu gerçekten bilerek yap. (Arat 1992: 94-95)

Her daim şikâyet edilen ve günümüzde de özellikle şikâyet edilen zamanenin bozukluğu hakkında Edip Ahmed de Atabetü'l Hakayık'ta temel meselelerden biri olarak incelemiştir. Yazar, ahlaksızlığın arttığından, cefa ve eziyetin çoğaldığından, ikiyüzlülüğün ve riyanın kol gezdiğinden şikâyet eder.

Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu;

Hani bir vefalı; varsa, ara bakayım.

Sen kendin bozüksun, onun için dünya bozuldu;

Niçin bu dünyadan şikâyet ediyorsun.

Alim ameli ve zahid takvayı bıraktı;

Arif raks çıkarıp, hoş sema eder;

Bid'atten men'eden insan kalmadı,

Onun için bu bid'at her gün artmaktadır. (Arat 1992: 96)

Eser bu bölümden sonra Kitap Sahibinin Özrü Hakkında bölümüyle devam eder. Burada eserin yazarının Edip Ahmed olduğunu anlıyoruz. Eserin başka bir yerinde yazar hakkında bilgi verilmemiştir. Bu bölümden sonra eserin sonunda üç ek bölüm vardır ki bunlardan ilkinde Edip Ahmed'in doğuştan kör olduğunu, yazdığı bu eserin fil yükü altına denk olduğunu ve eserin bütünü 14 bapta tamamladığını öğreniyoruz. İkinci ek bölümde ise Emir Seyfettin'in Edip Ahmed hakkında övgüyle bahsetmiştir. Edip Ahmed'in "edipler edibi, fazıllar başı" olarak tanıtmıştır. Son ek bölümde ise; Büyük Emir Arslan Hoca Tarhan'a ait on beyitlik manzumeler vardır. Burada Edip Ahmed'in Yeknek'li olduğu, babasının adının Mahmed Yekneki olduğu, Eserin adının Atabetü'l Hakayık olduğu, eserin Kaşğar dili yani Karahanlı Türkçesiyle yazılmış olduğu bilgiler verilmiştir.

Sonuç olarak insanlık tarihinin hangi döneminde olursa olsun Edip Ahmed'in eserinde bahsettiği iyi ve kötü kavramlar evrenseldir ve bütün insanlığı hitap etmektedir.

Kaynaklar

BANARLI, Nihat Sami; Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, MEB Yayınları, Ankara 2016.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; Başlangıcından 13. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri, Büyük Türk Klasikleri, Ötüken Yayınları, İstanbul 1985.

KABAKLI, Ahmet; Türk Edebiyatı, C: II, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

KÖPRÜLÜ, Fuat; Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

MENGİ, Mine; Eski Türk Edebiyat Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara 2009.

ERSOY, Mehmet Akif; Safahat, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1990.

FÂRÂBÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Seçil ÖZDEMİR **

Fârâbî'nin Hayatı Üzerine

Fârâbî İslâm ve Türk dünyasının yetiştirdiği en büyük dehalardan biri ve aynı zamanda hem yaşadığı çağa hem de daha sonraki çağlara yön vermiş büyük bir düşündürüdür. Felsefeyi salt bir araç olarak değil, çıkacağı kadim bilgelik yolculuğunun temel hedefi olarak gören Fârâbî, geçmişin yaşanılan başarılarının gölgesine sığınmadan, yaşanmamış olanı yüceltmeye, yani geleceğin hayaline kapılmadan, anın öneminin ve değerinin farkındalığına sahip olarak, bilgelik yolunda ilerlemeyi kendine bir misyon edinmiştir. Türk ve İslâm felsefesinin kurucu abide şahsiyeti olmasına karşın, yaşamını ve düşünsel başarılarını içeren sağlam ve güvenilir kaynakların yokluğundan, sınırlılığından ve yeterince araştırma konusu edilmemesinden dolayı, Fârâbî ile ilgili olarak bazı efsanevi anlatımlar ve nitelermeler ister istemez literatüre girmiştir (Olguner, 1987, s. 5-6). Bununla birlikte, Fârâbî hakkında değişmeyen tek doğru ifadenin *Ebu Nasr Muhammed İbn Muhammed İbn Turhan (Tarkan) İbn Uzluk el-Fârâbî el-Türki* biçimindeki künyesinin tam olarak verilmesidir. Bu künyede yer alan Fârâbî ismi Latin Orta çağında yaygın biçimde AlFârâbîus, Abunaser veya Avennasar (Topdemir, 2017, s. 51; Filiz, 2005, s. 9) olarak ifade edilmiştir. Fârâbî kaleme aldığı eserlerini Arapça yazmış olmasından dolayı kimi Batılı araştırmacılar tarafından Arap olarak tanıtılmıştır. Oysa Fârâbî'nin Türk olduğuna ilişkin kanıtlar o kadar açıktır ki, bu ifadeler kasıt taşııyorsa, açıkça bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda özellikle ismindeki Tarhan ya da Tarkan ifadesi onun Türk olduğunu açık bir şekilde kanıtladığı gibi, aynı zamanda Türk kültürünün o dönemde ayrılmaz bir parçası olan külah ve abayı sürekli giymesi de ayrıca milliyeti için yeterli kanıtları sunmaktadır (Filiz, 2005, s. 11).

Kaynaklar onun ahlak ve bilgelik yolundan ayrılmadan tamamlayacağı yaşamına yaklaşık 870 yılında, Çayardı (Maveraünnehir) bölgesinde, Türkistan'ın

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Muğla Halkbilim Kültür ve Turizm Topluluğu tarafından 21 Ekim 2020 tarihinde düzenlenen Kültür Dünyamızın Mimarları başlıklı panelde yapılan konuşmanın genişletilmiş halidir.

**Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, 100/2000 Bilim Tarihi Doktora Öğrencisi, s.secilozdemir@gmail.com

Fârâb (Otrar) kentinin Vesic kasabasında başladığını yazmaktadır (Topdemir, 2017, s. 57). Fârâb şehri o zamanlar İslâm dünyasının bilim, felsefe ve kültür merkezi olan Bağdat'tan uzak olmasına rağmen fikir hareketleri bağlamında verimli ve canlı bir ticaret merkezi halindeydi (Hammond, 2001, s. xi-xii). Çayardı, İbn Haldun'un (1332-1406) da belirttiği gibi, Arap coğrafyasının Kuzeydoğu bölgesinin adıdır ve buranın sakinleri Türklerdir ve Türklerin anayurdudur (Sayılı, 1990, s. 7). Burası Semerkant ve Taşkent gibi bir zamanların en gözde bilim ve kültür merkezlerinin de yer aldığı bir bölge olmakla birlikte, Fârâb da Seyhun ırmağının kıyısında bulunan önemli bir sınır kentidir (Topdemir, 2017, s. 57-58; Serhendli, 2015, s. 10-11). Fârâb'ın babası da Vesic Kalesinin kumandanıdır. Fârâb'ın geleneksel Orta çağ eğitim programını burada ve daha çok dini ve nakli bilimler şeklinde aldığını söyleyebiliriz. Bu eğitimin ardından doğduğu ve bir süre kadılık yaptığı kentten ayrılarak kadim bilgelik merkezlerine doğru yola çıkma isteğinden onun sadece nakli bilimler ile yetinmek istemediğini anlamaktayız (Topdemir, 2017, s. 58). Arkasından bıraktığı muazzam külliyat çıktığı bilgi yolculuğunun verimli geçtiğini kanıtlamaktadır. Aşağıdaki satırlarda bu büyük düşünce ustasının yaşamı entelektüel başarıları bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Fârâb'ın Düşünce Dünyası Üzerine

Fârâb'ın, özellikle Platon'un ve Aristoteles'in öğretilerini aynı zamanda onların ardılları olan birçok filozofun değindiği yerel ve kültürel farklılıkların etkilerini de dikkate alacak şekilde, kendi politik felsefesini inşa ettiğini söyleyebiliriz. Buradan hareketle, Fârâb'ın İslam düşüncesine ve felsefe tarihine en büyük katkılarından birinin, teoriyle pratik arasındaki birliği yeniden kurmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Onun bu doğrultuda, Yeni-Platoncu okulların önemli ölçüde ihmal etmiş olduğu siyaset felsefesini yeniden gündeme getirmiş olması ayrı bir önem taşımaktadır ve dolayısıyla politik felsefeyi bu bağlamda değerlendirip kuran filozofların da başında gelmektedir (Cevizci, 2016, s. 207). Fârâb, kozmolojik, sosyolojik ve politik bütünlüğü göz önünde bulundurarak toplum düzenine ilişkin düşüncelerini yani İslâm dünyasında olan politik felsefe alanının sınırlarını, problemlerini ve işleyiş yöntemini, kültürel ve dinsel etkenleri de dikkate alacak şekilde kısaca *Erdemli Kent* olarak bilinen başlıklı kitabında ortaya koymuştur. Böylece politik felsefenin hem İslâm dünyasında tanınmasına ve yerleşmesine hem de daha sonraki

yüzyıllara etkisi olacak şekilde gelişmesine imkân sağlamıştır (Topdemir, 2017, s. 50). Fârâbî'nin siyaset felsefesine olan yakın ilgisi İslâmî bir çevrede doğup büyümüş olmasına ve özellikle Hz. Muhammed'in bir yönetici olarak gerçekleştirdiği faaliyetleri idealize etmesine dayanmaktadır. Ona göre dini sosyal bir hadise olarak anlamak, onu siyasi bir terminoloji içinde anlamayı gerektirmektedir. Öyle görünüyor ki Fârâbî bu konuda, İslâm ile siyaset felsefesi arasında bağ kurarak önemli benzerlikler olduğuna dikkat çekmeye çalışmıştır (Aydın, 2014, s. 11). Bu bağlamda Fârâbî, felsefe tarihinin kendisine kadar gelen dönemde önemli ölçüde biçimlendirilmiş olan varlık, bilgi ve değer gibi temel konularla ilgili kapsamlı değerlendirmede bulunmuş, yol gösterici çözümler geliştirmiştir. Nitekim hem Platon'un ve Aristoteles'in görüşlerini eleştirel olarak irdelemiş hem de bu filozofların metinlerinin İslâm dünyasında entelektüel bir uğraş olarak benimsenmesini sağlamıştır. Ayrıca Platon'u ve Aristoteles'i farklı bir söylem oluşturacak şekilde ve değişik yöntemleri kullanarak bir ve aynı hakikati ifade eden iki filozof olarak değerlendiren ve bu iki filozof tarafından ortaya konulduğunu düşündüğü hakikatin sadece felsefede değil, din alanında var olduğu kabul edilen birliğin de savunuculuğunu yapan Fârâbî, aynı minvalde yapmış olduğu bilimler sınıflamasıyla yavaş yavaş gelenek oluşturma aşamasına gelen İslâm felsefesi okullarına hem yöntem hem de müfredat açısından bir yol haritası da çizdiği kabul edilmektedir (Cevizci, 2016, s. 207-208). Bu bağlamda denilebilir ki, varlığın hiyerarşik yapısını açıklamak için başvurulan sudur (taşma, türüm/emanation) teorisi de Fârâbî tarafından sistemleştirilmiştir (Filiz, 2005, s. 19). Bu açıklamalar ışığında, Fârâbî'nin felsefesinin Tanrı'yı kâinatın merkezi olarak kabul etmemesine rağmen, Tanrı anlamındaki Bir'e yüklenen anlam dolayısıyla tamamen Tanrı merkezci olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır: Tanrı Bir'dir. İnsanın amacı Tanrı'ya dönmektir. Bu dönüş fazilet ve felsefi düşünce ile gerçekleştirilebilir (Hammond, 2001, s. 7). Aynı zamanda Fârâbî felsefe ve İslâm dini arasındaki ayrılıkları, uyumsuzlukları ve çelişmeleri mantık ilkelerine dayanarak gidermeye çalışmıştır (Kuzu, 2015, s. 18-19; Topdemir, 2017, s. 50). Fârâbî oluşturduğu felsefesinde ruh temizliğine önem vererek felsefesinin temelini bunu yerleştirmiş ve İslâm felsefesi tarihinde "rasyonel mistisizmin" ya da "akılcı tasavvufun" kurucusu olma unvanını da hak etmiştir. Ayrıca doğa ve manevi bilimlerde araştırma sonuçlarının matematik ve mantık yoluyla elde edilmesini önermiştir (Filiz, 2005, s. 24). Fârâbî'ye göre, her şeyden önce insan muhakemesinin (bilimsel düşünme ve gerçekçi hükümlere varma)

sağlam temeller üzerine oturtulması, bu bakımdan da matematik ve mantık bilimine dayanması gerekir. Dil bilgisi, yalnız bir milletin dilinin yapısını vücuda getirdiği halde mantık, bütün insanlığın akıl ve zekasının çalışmalarını düzenler. Başka bir deyişle mantık, “bütün insanlığa yaygın uluslararası bir gramer mahiyetindedir” (Ulutan, 1999, s. 29-30). Fârâbî’ye *mu’allim-i sâni* yani *ikinci evrensel bilge* denilmesinin (Topdemir, 2017, s. 50) önemli nedeni de belki bu anlamda mantık çalışmalarının ilk önemli temsilcisi olmasındandır. Başka bir deyişle Fârâbî, mantık alanında çeviriler dönemini kapatıp, yetkin, yeterli ve eksiksiz, kendi felsefe sistemiyle tutarlı çalışmalarıyla mantık disiplinine kendi kültür dünyasının kimliğini kazandırmış ilk filozoftur. Onun çalışmalarıyla İslâm dünyasında mantık, Grek kültüründeki çiraklığından çıkarak ustalık kazanmış ve sistemli bir mantık dilinin oluşumu sağlanmıştır (Bingöl, s. 59).

Kaynaklarda her ne kadar el-Kindî’nin ilk Müslüman filozof olduğu belirtilse de temel felsefe sorunlarını Fârâbî gibi geniş boyutlu olarak ele aldığını söylemek söz konusu değildir (Topdemir, 2017, s. 53). Fârâbî’nin *ikinci evrensel bilge* kabul edilmesi aynı zamanda onun birçok özgün düşüncesinin olduğunun da bir göstergesidir. Klasik dönem İslâm felsefesinde büyük ölçüde Grek düşünce mirasının etkisi olsa da Hint ve İran düşünce geleneklerinin etkisi de azımsanamayacak boyuttadır (Topdemir, 2017, s. 54). Çeviri yoluyla gerçekleşen düşünce etkileşimi, belirli ölçülerde Fârâbî’nin siyaset felsefesinin temel ilkelerini Grek düşüncesinin önemli temsilcilerinden biri olan Platon’un *Devlet* ve *Yasalar* kitaplarındaki bazı görüşlerinden etkilenecek şekilde oluşturduğu açık olmakla birlikte, konuyu çağdaş politik duruma büyük bir başarıyla uygulayabilmesiyle de farklılığını göstermiştir (Cevizci, 1999, s. 100). Aynı zamanda Fârâbî’nin entelektüel dünyasını biçimlendiren başka eserler de elbette söz konusudur. Aristoteles’in *Organon*’u başta olmak üzere *Fizik*, *Oluş ve Bozuluş*, *Gökyüzü Üzerine* adlı eserleri, Eukleides’in *Elementler*’i (Topdemir, 2017, s. 55), Ptolemaios’un *Almagest*’i bu bağlamda adı anılması gereken temel eserlerdir. Bu noktada hatırlanmalıdır ki, Fârâbî’ye *ikinci evrensel bilge* nitelemesinin layık görülmesi de aslında zor ve anlaşılmaz olarak görülen bilgi yığınının hem İbn Sînâ gibi geleceğin yetkin entelektüelleri ve hem de geniş halk kitlelerince anlaşılmasını sağlamış olmasındandır. Bu durum İbn Sînâ’nın otobiyografisinde belgelenmiştir. Aristoteles’in *Metafizik* adlı eserini okumasına rağmen anlayamadığını belirten İbn Sînâ, Fârâbî’nin *Metafizik* üzerine yazdığı şerhi okuyunca kolayca anlayabildiğini ve sözü edilen problemleri kısa sürede

çözebildiğini belirtmesi (İbnSînâ, 2004, s. 13-14; Topdemir, 2017, s. 56) bu durumun açık bir göstergesidir. Buradan da anlaşılacağı üzere Fârâbî'nin eserlerini betimleyici olmaktan ziyade argumentatif bir yaklaşımla ele aldığı açıktır (Topdemir, 2017, s. 57). Bu bağlamda "...Ben Aristo zamanında gelseydim onun en iyi öğrencilerinden olurum" diyerek büyük bir tevazu gösteren Fârâbî, hiçbir zaman Aristoteles nakilcisi olmamış, Aristoteles yorumları ile çoğu zaman onu aşmıştır (Hammond, 2001, s. xii). Fârâbî bu yaklaşımını, metafizik, siyaset, ahlak, dil, mantık ve müzik konularında kaleme aldığı eserlerinde de sergilemiştir. Ayrıca Fârâbî, müzik konusunda gerçek bir üstat olup Türk musikisinde meşhur ud enstrümanının da mucididir (Filiz, 2005, s. 14). Bütün bunlar Fârâbî'nin felsefe, bilim ve sanatın oluşturduğu entelektüel etkinliklere adanmış dingin bir hayat sürmeyi, hayatın olağan akışı içerisinde araştırarak, öğrenerek ve tefekkür ederek geçirmeyi yeğlediğini göstermektedir. Nitekim dil ve mantıktan başka, zamanının gözde entelektüel çalışma alanları olan felsefe ve matematik konularındaki problemlere de vakıf olmak ve mümkünse çözüm üretmek amacıyla kadim bilgelik merkezlerine yolculuklar yapmıştır. Buhara'dan başlayan bu yolculuklar Semerkant, Merv ve Belh gibi Türkistan'ın önemli bilim ve eğitim merkezlerine, en sonunda da Abbasi Aydınlanmasının başkenti olan Bağdat'a ulaşmıştır (Serhendli, 2015, s. 26-34). Ellili yaşlarında gittiği Bağdat o dönemlerde bilim ve felsefe öğretiminin merkeziydi. Fârâbî'nin din bilimlerinden ziyade felsefeye yönelmesi erken yaşlarında Platon'un ve Aristoteles'in eserlerine olan hayranlığı ile açıklanabilir. Onun bir filozof olarak ün saldığı dönemin başlangıcının Bağdat'ta bulunduğu sıralar olduğu anlaşılmaktadır. Burada şu hususa dikkat çekmekte yarar vardır; Bağdat kadar olmasa da Semerkant ve Buhara da Grek düşünce mirasının benimsenip yorumlanması bakımından önemli merkezlerdir. Bunun en iyi göstergesi ve bu vesileyle burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus da Bağdat'ta İbn el-Serrac'tan (ö. 928) Arapça öğrenmesine karşılık, onun da kendisine mantık dersleri vermiş (Filiz, 2005, s. 17) olmasıdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Fârâbî'nin kadim bilgelik merkezlerine yolculuklara çıkmadan önce de önemli bir kültürel birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Fârâbî'nin bu kadim bilgelik yolculuklarına bilgi eksikliğini gidermekten daha çok, mevcut bilgi düzeyini geliştirmek için çıktığını söylemek (Topdemir, 2017, s. 59) belki daha uygun olacaktır.

Fârâbî, Grek dünyasının bilim ve felsefe anlayışında derinleşmeyi, bilgelik

yolculuğunun temel amacı olarak ele almış ve bu düşünceden hareketle Grek dünyasında önemli bir düzeye taşınmış olan mantık alanında iyi bir eğitim almayı hedeflemiştir. Kaynakların ısrarla vurguladıkları bu durumun ikinci dikkat çeken yönü ise Fârâbî'nin Bağdat'ta Nesturi inancına mensup bir çevirmen ve yorumcu olan Ebu Bişr Matta İbn Yusuf'tan mantık, Yuhanna İbn Haylan'dan da felsefe ve mantık dersleri almış olmasıdır. Bundan sonra Fârâbî, başka bir bilim merkezi olan Harran'a geçmiştir (Topdemir, 2017, s. 62-63). Gerçek aydınlanmanın bilginin ışığında olacağına inanan Fârâbî, bu inancının gereği olarak en sonunda Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ın bilgelik yüklü ikliminde yeterince beslenen Fârâbî, entelektüel ilgisinin gereği olarak kaleme aldığı eserlerinin bir kısmını burada tamamlamıştır. Daha sonra Halep'e ve Şam'a giden Fârâbî, kısa bir süreliğine Kahire'ye geçmiş ve tekrar Şam'a dönmüştür (Serhendli, 2015, s. 75-78). Fârâbî, Şam ve Halep'te bulunduğu sıralarda bölgenin yöneticisi olan Seyfüddeve'nin ilgisini çekmeyi başarmış, sultanın himayesine girmiş ve iltifatlarına layık olmuştur. Bilgelige adanmış ömrünü 950 yılında seksen yaşındayken tamamlayan Fârâbî, "alimin ölümü, alemin ölümüdür" sözünü gerçeklercesine çevresinde derin bir üzüntü bırakmış, kadim bilge devlet töreni ile toprağa verilmiştir. Fârâbî'nin cenaze namazını bizzat Seyfüddeve'nin kıldırıldığı söylenmektedir (Filiz, 2005, s. 12-13; Topdemir, 2017, s. 64). Mezarı Şam civarında Bâb el-Sagir dışındadır (Hammond, 2001, s. xiv).

Fârâbî'nin Eserleri Üzerine

Fârâbî'nin eserleri aldığı eğitim doğrultusunda iki alanda yoğunlaşmıştır; birincisi Aristoteles mantığı ikincisi ise siyaset felsefesidir (Kuzu, 2015, s. 22-23). Fârâbî'nin siyaset üzerine olan görüşleri daha sonra İslâm düşünürleri tarafından örnek alınmıştır. Her ne kadar eserlerinde Platon'un ve Aristoteles'in düşünceleri baskın bir etki yaratmış olsa da hem Türk devlet geleneğinin hem de İslâm inancının temel motiflerini görmek mümkündür. Onun mantık alanına duyduğu ilgi hem Türk dünyasında bu disiplinin gelişmesine neden olmuş hem de modern dönemin ortalarına kadar Batı dünyasında etkisini sürdürmüştür. Özellikle Tanrı hakkındaki, hareket, yeter-sebep ve imkân delilleri Hristiyan ilahiyatçısı ve düşünürü olan Aquinolu Aziz Thomas tarafından aynen alınmış ve bu yolla çeşitli biçimlerde ifade edilen kozmolojik kanıtlar felsefi düşüncenin özellikle de aklî kelamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Aydın, 2014, s. 5). Aziz Thomas'ın Fârâbî'nin eserlerinden yararlanması onun Ortaçağ Batı

düşünürleri arasındaki büyük şöhretinden dolayıdır. Fârâbî'den yaptığı birçok alıntıyı Aziz Thomas'ın hocası Albertus Magnus'ta da görmek mümkündür (Hammond, 2001, s. xi).

Fârâbî, aynı zamanda da Platon'un diyaloglarında sık sık vurguladığı bilginin erdemle eş tutulması yaklaşımını yerel motiflerle bezeyerek siyaset felsefesi geliştirmiştir. Yeni Platonculuğun kurucusu Plotinos'un düşünceleri bağlamında bir yaklaşımda bulunarak Kindî'nin dikkat çektiği İslâm öncesi kültürlerle olan bağları iyi bir şekilde kurmuş ve geliştirmiştir. Bu bağlamda birçok özgün eser yazdığı gibi, etkili yorumlar da (Topdemir, 2017, s. 65) kaleme almıştır. Yukarıda İbn Sînâ vesilesiyle belirtildiği gibi, Grek dünyasının birçok eseri Müslüman ve Hıristiyan düşün insanları için doğru anlaşılabilir olanağına kavuşmuştur. Döneminin bütün felsefi problemleriyle ilgilenmiş olup, sadece varlık, bilgi ve ahlak alanında değil, politika, psikoloji, mantık, ışık ve müzik gibi konularda özgün eserler kaleme almıştır. Fârâbî'nin eserlerini sınıflandırarak vermek konunun daha anlaşılır olması açısından bizlere katkı sağlayacaktır. Çünkü her biri eşsiz etkiye ve özgünlüğe sahip (Topdemir, 2017, s. 66), 43 mantık, 11 metafizik, 7 ahlak, 7 siyaset bilimi, 17 müzik, tıp ve sosyoloji ve nihayet 11 tefsir olmak üzere 117 eseri olduğu bilinmektedir (Kuzu, 2015, s. 13).

Fârâbî'nin bu büyük mirası araştırmacılar tarafından değişik kriterlere göre sınıflandırılmıştır. Konuyu detaya boğmamak için yukarıda çeşitli konularda kaleme aldığı eserlerinin sayısal dökümü verildikten sonra birkaç kalburüstü eserini kısaca tanıtmak, büyük bilim ve düşün insanının entelektüel birikimi hakkında yeterince aydınlatıcı olacaktır.

Felsefe

Erdemli Kent Sakinlerinin Görüşlerinin İlkeleri

Fârâbî, kısaca *Erdemli Kent* olarak adlandırdığımız kitabına *İlk Mevcut* hakkındaki değerlendirmeleriyle başlar ve ondan geriye kalan mevcutların nedenin ne olduğunu açıklar. İlk Mevcut'un benzersiz, ezeli ve ebedi oluşunu aynı zamanda onun var olması için hiçbir gayenin, amacın bulunmadığına değinir. Burada Spinoza'nın, *Etika* adlı eserinde buna benzer görüşleri ifade etmiş (Spinoza, 2004, s. 31-76)¹ olduğu ayrıntısına yer vermek Fârâbî'nin

¹ *Etika*'nın Tanrı Üzerine başlıklı birinci bölümünde özellikle, Tanım VI, "Mutlak olarak sonsuz bir varlığa yani sonsuz sıfatları olup başsız ve sonsuz (ezeli) özü bu sonsuz

özgünlüğünü ve önemini vurgulamak için önemli bir ayrıntıdır. Bu ayrıntı bilgisinden sonra esere dönecek olursak, bütün mevcutların İlk Mevcut'tan nasıl meydana geldiklerinin açıklaması, insan doğa ve evren bağlantısını kurmak adına önemli bir hiyerarşik sıralamayı bizlere sunmaktadır. Bu hiyerarşi ancak akıl ve düşünme formuna bağlanarak kavranılır ve bir var olanlar dünyasını tasavvur etmek olanaklı hale gelir. Fârâbî, burada sudur teorisinin ayrıntılarına da yer vermiş, bu teorisini gezegenler ve sabit yıldızlar küresine de uygulayarak gezegenlerin oluşumunu açıklamıştır. Buradan yine insan üzerine olan görüşlerine geçerek insanın niteliklerini söz konusu eden Fârâbî, insanın varlığını sürdürebilmek ve potansiyel olarak sahip olduğu yetkinliği aktüel hale getirebilmek arzusuna sahip olduğuna vurgu yapar ve bunun koşulunu da diğer insanlarla dayanışma içinde yaşamaya bağlar ve ek olarak insanın toplu halde yaşamasının nedenin de bu olduğunu söyler. Mutlu olan her toplum erdemli bir topluluktur (Fârâbî, 2001, s. 79-80). Eğer milletler bu idealin peşinde koşarlarsa doğal olarak erdemli bir dünya kendiliğinden inşa edilmiş olacaktır. Dolayısıyla erdem ve bilgi arasında sıkı bir bağ vardır. Ancak bunun bilincinde olan bireyler ve toplumlar bu ideali gerçekleştirebilir. Bu durum sağlanamazsa toplum erdemli bir toplum olmaktan çıkar ve bireyselliğini kutsayarak, gizli ve örtük yollardan kendisini öne çıkaracak erdemsiz bir toplum yaratılır. Bu bağlamda erdemli kentin yöneticisinin yetkin olması gerektiğine vurgu yapan Fârâbî, yöneticinin bilge (filozof) olması gerektiğine karar verir. Daha sonra Fârâbî, erdemli kentin karşıtı olan cahil, değişmiş kentleri sıralar ve betimler. Erdemli kentin ancak erdemli olan bireyler ile sağlanabileceğine değinerek bu kent sakinlerinin sahip olması gereken niteliklerine yer vererek eserini tamamlar (Topdemir, 2017, s. 97-105).

Aklın Anlamları

Aklın ışığında birçok özgün eseri kaleme almış olan Fârâbî *Risâle fî (Me'an) el-Akl'*de akıl üzerine şu tanımlamalarda bulunmaktadır: "Akıl kelimesi birçok anlama gelir. İlki, halkın bir insan hakkında 'o akıllıdır' dediği şeydir, ikincisi

sıfatlarında her biriyle ifade edilmiş olan cevhere Tanrı diyorum". Tanım VIII, "Başsız ve sonsuz (eternel) olan şeyin yalnızca tanımın zorunlu bir sonucu diye tasarlanması bakımından, varlığa başsız ve sonsuzluk (eternite) diyorum" daha detaylı bilgi için bkz. Spinoza, *Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika*, Çev. H. Ziya Ülken, Ankara, 2004, Dost Kitabevi Yayınları. s.32. Önerme XI, "Herhangi sonsuz ve ezeli bir özü ifade eden sonsuz sıfatlardan kurulmuş cevher ya da Tanrı zorunlu olarak vardır" Spinoza, s. 40.

kelamcılarının 'bu aklın gerektirdiği veya reddettiği şeydir' diyerek sıkça tekrarladıkları akıldır. Üçüncüsü Aristoteles'in *Kitâbü'l-Burhân'da* (İkinci Analitikler) sözünü ettiği akıldır. Dördüncüsü, onun *Kitâbü'l-Ahlâk'ın* (Nikomakhos Ahlâkı) altıncı bölümünde anlattığı akıldır. Beşincisi, *Kitâbü'n-Nefs* 'te (De Anima) sözünü ettiği akıldır. Altıncısı *Kitâbü Mâba 'de -tabî 'a'da* (Metafizika) anlattığı akıldır" (Kaya, 2003, s. 127). Aristoteles'in eserlerinde yer alan akıl ile ilgili düşüncelerine yer veren Fârâbî ayrıca bu eserinde bi kuvve, bi'l-fiil, müstefâd ve Fa'al Akıl üzerine olan görüşlerine de yer vermiştir (Kaya, 2003, s. 130-133). Aklın ışığında hareket etmenin ve aklın ölçüsünü eylemlerin ve edimlerin belirleyiciliğine göndermede bulunması özellikle dikkat çekmektedir.

Platon Felsefesi

Fârâbî'nin, düşüncesinin odağında her ne kadar Aristoteles'in görüşleri ağırlıklı olarak yer alsada Grek felsefesinin kurucularından Platon'un görüşleri üzerine de çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. İki filozofun görüşlerini uzlaştırmayı denemiş olan Farabi bu çalışmasında, Platon'un ilk diyaloglarından başlayarak son diyaloglarına kadar bir Platon külliyatı değerlendirmesi yapmıştır. Bu denemenin odağına erdem, mutluluk ve bireysel yetkinlik düşüncesini yerleştirmiştir. Ona göre yetkinliğe ulaşmanın yegâne koşulu bilgiye sahip olmak, bilgiye sahip olmak ise en yüksek mutluluk, yani yüce bir erdemdir. Fârâbî, Platon'u bu bakış açısıyla değerlendirmiştir (Topdemir, 2017, s. 143-144).

İnsanın mutlu olabilmesinin koşulunu diğer insanlara bir şeyler katmasına bağlayan Fârâbî, mutlu olabilmeyi asıl olgunluk olarak görür. Bunu gerçekleştirdiğinde insan ancak mutlu olabilir ve bunun da yolu bilgiden geçmektedir (Fârâbî, 2001, s. 72-73). Bunun metodunu ve nasıl öğrenmesi gerektiğini anlattığı eserde, *theoria* vasıtasıyla erdemli yaşamı öne çıkarmıştır (Fârâbî, 2001, s. 80-91).

Aristo Felsefesi

Aristoteles'in tıpkı Platon'un gibi insanın olgunluğuna vurgu yaptığını belirterek başladığı *Aristo'nun Felsefesi* adlı eserinde Fârâbî, onun bu konuda daha da derinleşerek insanın yetkinliği için "1) Vücut Sağlığı, 2) Duyuların Sağlığı, 3) Vücut ve duyuların sağlığı, kendileriyle sağlanacak nesnelere ayırt etme bilgisine gereken kudret sağlığı, 4) Bunların sağlığına götüren çalışmayı yapacak

kuvvet sağlığı gibi dört Şeyi” esas aldđđını belirtmektedir. İnsan bu özellikler ile bilginin kesinliğine yaklaşabilir aynı zamanda anladđđı ve kavradđđı ölçüde de mutlu olabilir. Daha sonra Fârâbî insanın iradesi ve seçmesi üzerine görüşlerini beyan ettikten sonra insanın kendi özünün ne olduğu sorusunun anlamına değinmiş olup, bunun cevabının verilebildiđđi ölçüde olgunluğa ulařılabileceđđini söyler (Fârâbî, 2001, s. 96-107). İnsanın sahip olması ve gerektiğinde iş görmesi gereken kesin bilgi olduğuna vurgu yapmış onu Aristoteles’in alt kategorilere nasıl ayırdđđına değinerek tanımlamalarına yer vermiştir (Fârâbî, 2001, s. 110-111). Ayrıca Fârâbî bu eserde Aristoteles’in bilimleri kuramsal ve uygulamalı olarak sınıflara ayırdđđına da değinmiş olup sınıflamanın nasıl öğrenilmesi ve öğretilmesi gerektiđđini de açıklamıştır. Buradan insanın kendi özünü ulaştıracak olan sanatın mantık olduğu sonucuna ulaşarak *Organon* adlı kitabın bölümlerini tanıtmıştır. Devamında da Aristoteles’in *Fizik*, *Gökyüzü zerine*, *Oluş ve Bozuluş*, *Duyum ve Duyular zerine*, *Hayvanlar zerine* ve nihayetinde *Metafizik* adlı kitaplarına ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştur (Fârâbî, 2001, s. 113-183).

Mantık

nermeler zerine

zgn adıyla *Bari Hermeniys*’ta mantık ve dil arasındaki ilişkiye değinen Fârâbî, bilimde ve tartışmada diyalektik kullanılmaması gerektiđđini belirtir. Bu açıklamalarından sonra evirme ve çevirme konularına ve önermelerine ilişkin diğer hususlara değinen Fârâbî, belirlenmemiş isimlerin  anlamı olduğunu öne sürer. “Birincisi yokluk, ikincisi var olan bir Şeyi, var olan bir Şeyden kaldırmak ve csnn de gerekliđđi ne onun bütününde ne de onun bir kısmında var olmaktan ibaret olmayan bir Şeyi var olan bir Şeyden kaldırmaktır” der. Ayrıca bütün önermelerin, basit ve belirlenmemiş olabileceđđini de belirtir. İlk cihetlerin zaruri, mümkün ve mutlak olmak üzere üç türü bulunduğunu ifade eder (Fârâbî, 1966, s. 11-30).

Burhan Kitabı

Kit’ab el-Burhan Fârâbî’nin mantık kllyatı içerisindeki önemli bir eseridir. Kitap beş bölümden oluşmaktadır. Öncelikle bilgilerin nasıl tasavvur ve tasdik edilmesine değinmiş daha sonra kesinlik üzerine açıklamalarda bulunmuştur. Fârâbî’nin, Aristoteles’in kesin bilgiyi ne çıkarmasını kendisine kılavuz olarak bu eserini kaleme aldđđı açıktır. Bilginin genel anlamda tasdik ve tasavvur olarak kullanıldıđđına ve tasdik olan bilginin bir kısmının kesin bir kısmının kesin

olmadığını aynı zamanda kesin tasdikini de bir kısmının zorunlu bir kısmının zorunlu olmadığını söyleyen Fârâbî, bilgi ile ilgili olarak şöyle söylemektedir: “Bilgi adı, kesin olmayan ya da kesin olmakla beraber zorunlu olmayandan ziyade zorunlu kesine söylenmektedir. O halde bu, “kesin bilgi” olarak adlandırılın. Kesin bilgiler üç kısımdır. Bunlardan birincisi, bir şeyin sadece varlığına ilişkin kesinliktir. Bu varlık bilgisidir. İkincisi, bir şeyin sadece varlık sebebine ilişkin kesinliktir. Üçüncüsü ise, her ikisine [yani bir şeyin varlığına hem varlık sebebine] ilişkin kesinliktir. Bu üç kısım içerisinde kesin bilgi olmaya en layık olanı, kendisinde hem varlığa hem de sebebe ilişkin kesinliğin birlikte bulunduğu kısımdır” (Fârâbî, 2012, s. 7). Fârâbî bu bağlamda zorunlu kesinlikle kesinlenen öncüllerden kurulan kıyasları üç kısma ayırır, bu şekilde kurulan ve üç kısımdan birini veren kıyası “burhân” olarak adlandırır. Burhân üç çeşittir. Bunlardan birincisi varlık burhânıdır. İkincisi bir şeyin niçin var olduğunun burhânıdır. Üçüncüsü ise her ikisini de birleştiren burhândır ki buna mutlak olarak burhân adını verir. Fârâbî daha sonra bu altı maddeyi açıklayarak kesin bilginin felsefede bütün kuramsal bilimlerde kullanılan ve onlarda bulunan bilgi olduğunu ve kesin bilginin konularının değişmeyeceğini belirtir (Fârâbî, Kitabu'l-Burhân, 2012).

Bilim

Boşluk Üzerine

Boşluk bir fizik problemi olarak uzun yıllar boyunca üzerinde durulmuş önemli bir konudur. Özellikle Aristoteles’in boşluğu kabul etmemesi fiziğin modern dönemine kadar ciddi tartışmalara konu olmuştur. Aristoteles’in birçok eserini irdeleyen Fârâbî boşluk ile ilgilide önemli bir eser kaleme almıştır. *Risâle fî el-Halâ* (Boşluk Üzerine) adlı çalışmasında boşluk konusunda Aristoteles ile hem fikir olmadığını belirtmiştir. Onun sorgulayıcı tavrı otoritelere körü körüne bağlı olmadığını gösteren ve bu bağlamda da dikkat eden önemli bir eserdir (Topdemir, 2017, s. 81-82).

Fârâbî’nin bu çalışması hava üzerine yapılan deneyle başlamaktadır. Çukur, düzgün ve simetrik olan bir kap dik tutulup (baş aşağı çevirip) su dolu bir kaba dibine ulaşıncaya kadar bastırmışlar ve daha sonra çıkarıp baktıklarında kabın içine hiç su girmemiş olduğu ve boşluğun var olduğu çıkarımına varmışlardır (Fârâbî, 1951, s. 3). Kabın tamamının hava ile dolu olduğu yargısından sonra gövdesi geniş boynu uzun dar bir gül suyu şişesi ile deneye devam etmişler ve ilk deneydeki durumla aynı sonuca ulaşmışlar, eğer şişenin

içinden bir miktar hava emilip batırılırsa suyun şişenin içinden yükseldiğini görmüşlerdir (Fârâbî, 1951, s. 3-4). Bu durum Aristoteles'in boşluk üzerine olan görüşlerine aykırıdır. Fârâbî bu deneyler karşısında almaşık bir düşünce gelişmiş ve sonucunda hem boşluğu kabul etmeyen hem de bu deneyleri açıklayan iki varsayıma ulaşmıştır:

Cisimlerin sıcaklık ve soğuklukta boyutlarının artması ya da azalmasında olduğu gibi havanın da böyle bir mahiyete sahip olduğu (Fârâbî, 1951, s. 11-12).

Bir cismin yerine geçen diğer bir cismin ile arasında olan ilişkidir yani bir cisim mekândan çekilirken diğerinin gelmesi arasındaki hız hususudur. Hava ne kadar küçük hacimde olur ve ne kadar büyük hacim işgal etmeye çalışırsa, ilk hacmine dönüşü o kadar hızlı olacağı sonucuna varır (Fârâbî, 1951, s. 15).

Geometrik Şekillerin İnceliklerindeki Doğal Gizler ve Gizemli Teknikler

Fârâbî'nin geometri konusundaki en kapsamlı çalışmasıdır. Hem geometri sanatının inceliklerinin hem de teoremlerin öğrenilmesini sağlamak maksadıysa kaleme aldığı önemli bir eserdir. Çizimlere de yer verdiği eseri on bölümdür. Dairenin merkezinin bulunması, açının üç eşit parçaya bölünmesi beşgen çizimi gibi çeşitli problemlerin nasıl çözülebileceğini anlatmasının yanı sıra optik bilimine de değinerek çukur aynanın nasıl yapılması gerektiğini anlatmıştır (Fârâbî, 1989). Fârâbî'den sonra optik konusunda bilinen en yetkin çalışmalar İbn el-Heysen (965-1039) tarafından gerçekleştirilmiştir (Topdemir, 2017, s. 91-94).

Bilimlerin Sayımı

Fârâbî'nin Latinceye ve İbraniceye birçok kez çevrilmiş olan bu yapıtı bilimlerin niteliklerini esas alması bakımından zengin ve ansiklopedik değere sahip bir çalışmadır. Birçok eserinde olduğu gibi bu çalışmasının da esin kaynağının Aristoteles olduğunu söyleyebiliriz. Fârâbî, bilimleri, "dil bilimi, mantık bilimi, talimi öğretime dayalı bilimler, tabiat bilimleri ve medeni bilim ve kısımları" (Fârâbî, 2017, s. 78) olmak üzere ilk önce beş kısma ayırmakta ve daha sonra her bilimin alt dallarını açıklamaktadır. Ayrıca bu bilim dallarının işlevine, yöntemine ve uygulamaya açık olup olmadığına da değinmiştir. Bilginin geniş halk kitlelerine öğretilmesi gerektiğine vurgu yaparak bilgiye olan talebin arttığı ölçüde toplumların ve insanların itibar kazanacağını da belirtmiştir. Çünkü onun için bilgi erdemle eşdeğer bir öneme sahiptir (Topdemir, 2017, s. 110-111).

Değerlendirme

Bazı düşünürler yalnız yaşadığı döneme değil kendinden sonra gelen nesillere de bilgi ve ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Fârâbî, düşünce tarihi içinde bu büyük dehalardan biridir. İslam dünyasının ilk sistematik filozofudur. Fârâbî, Grek dünyasından gelen bilgiyi doğmuş olduğu topraklardaki bilgi ve gelenek ile harmanlayıp özgün eserler ortaya koymuştur. Entelektüel kültürün hemen hemen her alanında özgün ve argümantatif eserler vermiştir. Bu eserler ile hem kendi çağına hem de gelecek yüzyıllara ufuk açması bakımından çağını aşmış bir bilge olduğunu söyleyebiliriz.

Fârâbî, akli Tanrının insana verdiği en büyük lütuf olarak görmüş, ilim ve felsefeyi kendisine rehber edinmiştir. Bireylerin davranışına bilginin eşlik etmesinin önemini vurgulamıştır. Bilgisizliği bütün sorunların temelini koyan bilge, bunu aşmanın yolunu aramıştır. Bunu yaparken felsefeyi araç haline getirmemiş yahut Hristiyan Ortaçağında olduğu gibi teolojinin hizmetkarı olarak görmemiştir (Topdemir, 2017, s. 15). Fârâbî, bilginin mahiyetini, imkân ve olanaklarını irdeledikten sonra bu bağlamda bilginin toplumsallaşması gerektiğine vurgu yapmış ve bilgiyi bir toplumun cehaletten kurtulmasının yegâne koşulu olarak görmüştür.

Bilginin sistematik hale gelip toplumsallaşması aynı zamanda bilimin ilerlemesinin temel kuralıdır. “Fârâbî, bilginin toplumsallaşması ile birlikte, aydınlanmanın gerçekleşeceğini ve böylece bilginin sadece bir değer değil, uygarlığın kurucu unsuru haline geleceğini öngörmekteydi” (Topdemir, 2020, s. 16). Bu bakış açısına sahip olan ve gerçekleştirebilen toplumlar medeni olabilirdi. Medeniyet sadece teknik bir ilerleme değildir evren, insan ve dünya üzerine oluşturulan bir söylem kümesidir (Topdemir, 2019, s. 10). Fârâbî'nin görüşlerini bu bağlamda değerlendirdiğimizde yüzyıllar öncesinde söylenmiş olmasına rağmen günümüzde de geçerliliğini korumakta ve yol gösterici olmaya devam etmektedir.

Kaynaklar

- Aydın, M. S. (2014). Türklerde Felsefe. H. G. Topdemir içinde, *Türk Düşünce Tarihi* (s. 1-18). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Cevizci, A. (1999). *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Cevizci, A. (2016). *Ortaçağ Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Fârâbî. (1951). *Riâle Fî el-Halâ*. (N. Lugal, & A. Sayılı, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Fârâbî. (1966). Bari Hermeniyâs. *Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4, 19-30.
- Fârâbî. (1989). *Geometrik Şekillerin İnceliklerindeki Doğal Gizler ve Gizemli Teknikler, Teknik Geometri*. (M. Bayrakdar, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Fârâbî. (2001). *Aristo'nun Felsefesi*. (H. Atay, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Fârâbî. (2001). *Eflatun'un Felsefi Kısımları*. (H. Atay, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Fârâbî. (2001). *El-Medinetü'l-Fazıla*. (N. Danışman, Çev.) Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Fârâbî. (2012). *Kitabu'l-Burhân*. (Ö. Türker, & Ö. M. Alper, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Fârâbî. (2017). *İlimlerin Sayımı*. (M. Uyanık, & A. Akyol, Çev.) Ankara: Elis Yayınları.
- Filiz, Ş. (2005). *Farabi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Hammond, R. (2001). *Farabi Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi*. (G. Küken, & U. Nutku, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- İbnSînâ. (2004). Eş-Şeyh Er-Reîs'in (İbn Sînâ) Hayatı (Otobiyografi). M. S. Hatiboğlu (Dü.) içinde, *Risaleler* (A. Açıkgenç, & M. H. Kırbasoğlu, Çev., s. 11-30). Ankara: Kitâbiyât.
- Kaya, M. (2003). *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik.
- Kuzu, A. (2015). *Farabi*. İstanbul: Parola Yayınları.
- Olguner, F. (1987). *Farabi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Sayılı, A. (1990). Giriş: Bilimin Tarihsel Gelişmesine Türklerin Katkıları.

Uluslararası İbn Türk, Hâzermî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri, (Ankara, 9-12 Eylül 1985), (s. 5-16). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Serhendli, M. (2015). *Farabi*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Spinoza. (2004). *Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika*. (H. Ülken, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Topdemir, H. G. (2017). *Farabi*. İstanbul: Say Yayınları.

Ulutan, B. (1999). *Farabi Felsefesi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

